

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԽԼԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ (1915-1916 թթ.) ԶՈՀՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՇՎՈՒՄՆԵՐԸ 1915-1923 թՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ, ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵՎ ՄԵԹՈԴՆԵՐ

Ռոբերտ Թաթոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ սկսեցին ի հայտ գալ արդեն 1915 թ. վերջերին - 1916 թ. սկզբներին, երբ հայերի բնաջնջման ծրագիրը տակավին ընթացքի մեջ էր: Չոհերի թվաքանակի հաշվումներն այդ ժամանակ հետապնդում էին գործնական քաղաքական ու մարդասիրական նպատակներ՝ աղետի չափերը ներկայացնելու միջոցով օսման կառավարության ոճրի մասին իրազեկել միջազգային հանրությանը, կասեցնել հայերի դեմ հալածանքները, վերապրած հայերին օգնելու նպատակով կազմակերպել հանգանակություններ:

Հայ զոհերի թվաքանակի հարցը շարունակեց արծարծվել նաև Առաջին աշխարհամարտից անմիջապես հետո՝ Հայկական հարցի առնչությամբ դիվանագիտական բանակցությունների շրջանում: Այդ ժամանակ այն առաջին հերթին կարևորվում էր հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների համար փոխհատուցում սահմանելու համատեքստում:

Ըստ 1916-1923 թթ. ընթացքում կատարված հաշվումների՝ Հայոց ցեղասպանության հիմնական փուլի ընթացքում (1915-1916 թթ.) զոհված հայերի թիվը մոտ մեկ միլիոն էր: Ըստ ավելի մանրամասն հաշվումներ պարունակող աղբյուրների (Ա. Թոյնբի, Յ. Լեփսիուս և դրանցից սերվող աղբյուրներ)՝ այդ մեկ միլիոնից մոտ 600 հազարը զոհվել էին 1915 թ.՝ տեղահանության և կոտորածների ընթացքում, 400 հազարը՝ 1916 թ. Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում սովից ու համաճարակներից, այնուհետև՝ ճամբարների լուծարմանը հետևած գործողություններից:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, զոհերի թիվ, վիճակագրություն, Առնոլդ Թոյնբի, Յոհաննես Լեփսիուս, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 09.04.2025: Ընդունվել է տպագրության 06.06.2025:

The article was submitted on 09.04.2025 and accepted for publication on 06.06.2025.

Статья поступила 09.04.2025 и была принята к публикации 06.06.2025.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Թաթոյան, «Հայոց ցեղասպանության հիմնական փուլի ընթացքում (1915-1916 թթ.) զոհված հայերի թվաքանակի հաշվումները 1915-1923 թվականներին. աղբյուրներ, տվյալներ և մեթոդներ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 1 (2025), 8-45.

How to cite: Robert Tatoyan, “Calculations of the Armenian Death Toll during the Main Phase of the Armenian Genocide (1915–1916): Sources, Data, and Methods, 1915–1923,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 1 (2025): 8–45 .

Как ссылаться: Роберт Татоян, “Подсчёты численности жертв основного этапа Геноцида армян (1915–1916 гг.): источники, данные и методы, 1915–1923 гг.,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 1 (2025): 8–45.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության՝ Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության բնաջնջման աղետի չափի ու ծավալների մասին ամբողջական պատկերացում կազմել հնարավոր չէ առանց դրա վիճակագրական բաղադրիչի, այն է՝ ողբերգության գոհերի թվաքանակի մասին տվյալների:

Նման տվյալներ և այդ տվյալների հիման վրա հաշվումներ սկսեցին ի հայտ գալ արդեն 1915 թ. վերջերին - 1916 թ. սկզբներին, երբ հայերի բնաջնջման ծրագիրը տակավին ընթացքի մեջ էր: Հաշվումներն այդ ժամանակ հետապնդում էին առաջին հերթին գործնական քաղաքական ու մարդասիրական նպատակներ՝ աղետի չափերը ներկայացնելու միջոցով օսմանյան կառավարության ոճրի մասին իրազեկել միջազգային հանրությանը, կասեցնել հայերի դեմ հալածանքները, վերապրած հայերին օգնելու նպատակով կազմակերպել հանգանակություններ:

Հայ գոհերի թվաքանակի հարցը շարունակեց արծարծվել նաև Առաջին աշխարհամարտից անմիջապես հետո՝ Հայկական հարցի առնչությամբ դիվանագիտական բանակցությունների շրջանում: Այդ ժամանակ այն առաջին հերթին կարևորվում էր հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների համար փոխհատուցում սահմանելու համատեքստում:

1923 թվականից հետո, երբ Հայկական հարցը դուրս մնաց միջազգային դիվանագիտության օրակարգից, Հայոց ցեղասպանության գոհերի թվաքանակի հարցը տեղափոխվեց պատմագիտական ուսումնասիրությունների հարթակ: Պայմանավորված այն բանով, որ հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունները շարունակաբար ժխտում են Հայոց ցեղասպանության իրողությունը՝ դրա համար օգտագործելով նաև ժողովրդագրական-վիճակագրական փաստաթղթեր, հարցի շուրջ գիտական բանավեճը դարձել է քաղաքական նպատակներով շահարկման առարկա¹:

Ներկա ուսումնասիրության շրջանակներում մենք ներկայացնելու ենք և քննության ենթարկելու Հայոց ցեղասպանության հիմնական փուլի՝ 1915-1916 թթ. ընթացքում գոհված հայերի թվաքանակի վերաբերյալ 1915-1923 թթ. ընթացքում ի հայտ եկած առավել կարևոր, սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող տվյալները, հաշվումները և հաշվման մեթոդները²:

Նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութն ուսումնասիրության առարկա ընտրելը կարևոր է հատկապես հետևյալ նկատառումներով.

1. Հաշվումներն արվել էին թարմ հետքերով, երբ հայերի բնաջնջման գործողությունը տակավին ընթացքի մեջ էր, այսինքն՝ հիմնված են իրավիճակի թարմ ընկալման և գնահատման վրա:

1 Մարկամասն տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Արևմտահայության թվաքանակի և Հայոց ցեղասպանության գոհերի թվի հարցերի նկատմամբ թուրքական պատմագրության որոշ նոր մոտեցումների մասին», *Յեղասպանագիտական հանդես* 2, no. 2 (2014), 90-99:

2 1915-1916 թթ. ընթացքում էին Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական իշխանությունները կազմակերպել արևմտահայերի տեղահանության և բնաջնջման հիմնական գործողությունները, ուստի հենց այդ ժամանակաշրջանին ու գործողություններին են վերաբերում ցեղասպանության գոհերի առաջին և հիմնական հաշվումները:

2. Այդ հաշվումները, հաշվումների հիմքում ընկած տվյալները և հաշվման մեթոդները սկզբնաղբյուր են ծառայել հետագա ուսումնասիրողների համար:

Զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ 1915-1923 թթ. ընթացքում արձանագրված տվյալների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս դրանք ըստ ծագման աղբյուրի պայմանականորեն բաժանել չորս հիմնական խմբի.

1. Անգլո-ամերիկյան հաշվումների խումբ: Այս խումբը ներառում է Հայերի և ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի (հետագայում՝ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտե) (1916 թ.), Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դիվանագետների (Հենրի Մորգենթաու և ուրիշներ), Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբրիի «Կապույտ գրքի» (1916 թ.), դրանցից սերող և դրանց հիման վրա ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունների, արևմտյան փորձագետների, կառույցների և հեղինակների՝ արդեն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո արած հաշվումները:

Հայկական և սիրիական օգնության ամերիկյան կոմիտեի՝ զոհերի թվաքանակի հաշվման հիմնական նպատակը մարդասիրական էր՝ վերապրած հայերին օգնելու նպատակով հանգանակություններ կազմակերպելը: «Կապույտ գիրքը» հետապնդում էր աղետի չափը ներկայացնելու միջոցով օսմանյան կառավարության ոճրի մասին միջազգային հանրությանն իրազեկելու նպատակ: Առաջին աշխարհամարտից հետո ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների հաշվումներն ածանցված են Օսմանյան կայսրության տարածքի ճակատագրի որոշման ծրագրերին:

2. Գերմանական հաշվումների խումբ: Այս խմբում ընդգրկված են Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաշվումներն ու գնահատականները, դրանց և այլ տվյալների հիման վրա Յոհաննես Լեփսիուսի հաշվումները: Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաշվումների նպատակը ողբերգության ծավալի մասին սեփական կառավարություններին իրազեկելն էր: Յոհաննես Լեփսիուսի աշխատանքն ուղղված էր հայերի դեմ հալածանքների կասեցմանը, հետագայում Հայկական հարցի հայանպաստ լուծմանը:

3. Օսմանյան հաշվումների խումբ: Այս խմբում կարելի է ներառել Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրողներից և իրականացնողներից մեկի՝ ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալեաթի՝ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ տեղահանված և տեղահանությունը վերապրած հայերի թվաքանակի հաշվումները, Առաջին աշխարհամարտից հետո օսմանյան նոր կառավարության տվյալը, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների հնչեցրած թվերը: Թալեաթի հաշվումների հիմնական նպատակը, ըստ երևույթին, հայերի բնաջնջման գործողության արդյունքների ամփոփումն էր: Օսմանյան հաջորդ իշխանությունները տվյալներ են ներկայացրել որպես Առաջին աշխարհամարտում պարտության հետևանք՝ երիտթուրքերի հանցավոր քաղաքականության դատապարտման համատեքստում:

4. Հայկական հաշվումների խումբ: Այս խմբում ներառված են Առաջին

աշխարհամարտից հետո Փարիզի հաշտության վեհաժողովին և հետագա միջազգային այլ խորհրդաժողովների զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ հայկական պատվիրակության ներկայացրած տվյալները, ինչպես նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հաշվումները: Արևմտահայության կրած մարդկային և նյութական կորուստները վիճակագրելու նպատակով Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Օսմանյան կայսրության՝ այդ ժամանակ գործող հայկական թեմեր է ուղարկել լրացման ենթակա համապատասխան հարցարաններ և վիճակացույցի թերթեր: Հասկանալի պատճառներով այդ նախաձեռնությունն ավարտին չի հասցվել, և հավաքված տվյալներն ամբողջական չեն եղել, բայց և այնպես դրանց հիման վրա կատարվել են զոհերի թվաքանակի հաշվումներ, և կազմվել վերապրածների վիճակագրական ցուցակներ: Հայկական պատվիրակությունը և Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվաքանակի հարցը կարևորում էին առաջին հերթին հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների համար տարածքային, դրամական և այլ փոխհատուցումներ ստանալու համատեքստում:

Այժմ փորձենք առանձին-առանձին անդրադառնալ վերոնշյալ չորս խմբերում հավաքված տվյալներին:

1. Անգլո-ամերիկյան տվյալների խումբ

ա. Զոհված հայերի թվաքանակի հաշվումներն Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ

Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների զոհերի մասին առաջին տվյալները անգլո-ամերիկյան աղբյուրներում ի հայտ են գալիս արդեն 1915 թ. աշնանը: Այսպես՝ լորդ Զեյմս Բրայսը 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում ունեցած իր ելույթում արձանագրում էր, որ, ըստ տարբեր աղբյուրներից իրեն հասած տեղեկությունների, Հայաստանում զոհվածների թիվը շատ մեծ է՝ մոտ 800 000³: Լորդ Զ. Բրայսի այս տվյալը, որի աղբյուրը, ըստ երևույթին, ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների և միսիոներների գնահատականներն էին, հատկապես՝ Հայկական վայրագությունների հարցով կոմիտեի (Armenian Atrocities Committee) 1915 թ. հոկտեմբերի 4-ի մամլո հաղորդագրությունը⁴, լայնորեն շրջանառվում է ժամանակի անգլալեզու մամուլում⁵:

3 Տե՛ս Arnold Joseph Toynbee, *Armenian Atrocities, the Murder of a Nation* (London, 1915), 6 (քնազիրը՝ “I am grieved to say that such information as has reached me from several quarters goes to show that the number of those who have perished in Armenia is very large. It has been estimated at the figure of 800 000”):

4 Տե՛ս *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915-1918*, ed. by Ara Sarafian (London: Gomidas Institute, 2003), 28-29, 61-90:

5 Տե՛ս, մասնավորապես, ամերիկյան հեղինակավոր «Նյու Յորք թայմս» պարբերականի 1915 թ. հոկտեմբերի 7-ի համարում «800 000 հայեր հաշվվում են որպես ոչնչացված: Վիկտոր Բրայսը հայտնել է Լորդերի պալատում, որ սա թուրքերի զոհերի հավանական թիվն է» վերնագիրը կրող հոդվածը (տե՛ս “800,000 Armenians Counted Destroyed. Viscount Bryce Tells House of Lords That is the Probable Number of Turk’s Victims,” *The New York Times*, 7 October 1915):

Ձոռների թվաքանակի՝ անգլո-ամերիկյան տվյալների խմբին վերաբերող առաջին մանրամասն հաշվումն իրականացվել է Հայերի և ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի կողմից և ներկայացված է կազմակերպության հինգերորդ տեղեկագրում: Այն կազմվել է 1916 թ. մայիսի 24-ին, երբ բռնագաղթի ճանապարհը վերապրած հայերի՝ Սիրիայի և Միջագետքի անապատների համակենտրոնացման ճամբարներում բնաջնջումը, տակավին ընթացքի մեջ էր: Ըստ տեղեկագրի տվյալների՝ 1915 թ. հունվարի դրությամբ հայերի թիվն Օսմանյան կայսրությունում 1 600 000-2 000 000-ի միջակայքում էր: Նշվում է, որ վիճակագրական ճշգրիտ տվյալներ չկան. թուրքական կառավարության տվյալները իրականից չափազանց ցածր են, իսկ Հայոց պատրիարքարանինը՝ երբեմն չափազանց բարձր, ինչը վկայում է մի դեպքում հայ բնակչության թվաքանակը փոքր ցույց տալու, մյուս դեպքում՝ այն չափազանցնելու միտումի մասին:

Այնուհետև տեղեկագրում արձանագրվում է, որ 1916 թ. հունվարի դրությամբ Թուրքիայի հայերի մեկ երրորդից կեսը տեղահանության, հիվանդությունների սովի կամ զանգվածային սպանությունների զոհ է դարձել, և ներկայացվում է վերապրած հայերի վիճակագրությունը. Հալեպ, Դամասկոս, Դեր-Զոր տեղահանված հայեր՝ 486 000, Թուրքիայի այլ շրջաններում ապաստանած հայ փախստականներ՝ 300 000, ռուսական Կովկասում ապաստանած փախստականներ՝ 182 800, Թուրքիայի՝ Ռուսաստանի նվաճած շրջաններում մնացած հայեր՝ 12 100, Սալմաստում (Պարսկաստան) ապաստանած հայեր՝ 9 000, ընդամենը՝ 989 900: Նշվում է, որ եթե այս թվերին ավելացվի Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի չտեղահանված հայ բնակչության թվաքանակը՝ մոտ 150 000, ապա հնարավոր է վերապրածների ընդհանուր թիվը գնահատել մոտ 1 150 000:

Հաշվումն ամփոփվում է հետևյալ կերպ. «Եթե ընդունենք այն տվյալը, որ Թուրքիայի հայ բնակչությունը 1915 թ. սկզբին 1 600 000-2 000 000 էր, ապա զոհերի թիվը պետք է հաշվենք 450 000-850 000-ի սահմաններում: Հավանաբար կարող ենք որոշակի ապահովությամբ ասել, որ զոհված հայերի թիվն առնվազն 600 000 է»⁶:

Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվի ավելի մանրամասն հաշվում է պարունակում «Հայաստանի պատմության ամփոփ նկարագրություն մինչև և ներառյալ 1915 թվականը» ծավալուն ակնարկը⁷, որը ներառված է 1916 թ. օգոստոսին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության կազմած «Հայերի վիճակն Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուում («Կապույտ գիրք»): Ակնարկի հեղինակը՝ երիտասարդ պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին, որն այդ ժամանակ արտգործնախարարության աշխատակից էր, նաև զոհերի հաշվման մեթոդաբանություն

6 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. With a Preface by Viscount Bryce* (London: Printed under the Authority of His Majesty's Stationery Office by Sir Joseph Causton and Sons, limited, 1916), 664. Տե՛ս նաև James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce [Uncensored Edition]*, edited and with an introduction by Ara Sarafian (London: Gomidas Institute, 2005, 2nd ed.), 645-647:

7 Տե՛ս *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, 590-667: Տե՛ս նաև Bryce and Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*, 595-662:

է սահմանում, որը հետագայում որդեգրում են հարցին անդրադարձած այլ ուսումնասիրողներ⁸:

Նախ՝ Ա. Թոյնբին ընդգծում է խնդրի բարդությունը՝ նշելով, որ հայ բնակչությանը ոչնչացնելու կանխամտածված, համակարգված այս փորձի արդյունքները վիճակագրական տեսքով նույնիսկ մոտավորապես ներկայացնելը հեշտ չէ: Միակ մարդիկ, որոնք կարող էին ճշգրիտ արձանագրել տուժածների թիվը, հենց օսմանյան իշխանության ղեկավարներն էին, բայց քիչ հավանական է, որ նրանք դա արել են, և ավելի քիչ հավանական է, որ նրանք երբևէ այդպիսի թվեր կներկայացնեին քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությանը⁹:

Արդ, Ա. Թոյնբին արձանագրում է, որ ստիպված է իր հաշվումները կատարել՝ հիմնվելով առանձին անհատների տվյալների վրա, որոնք ի գործու չեն եղել մանրամասն հետաքննություն անցկացնելու պետական պաշտոնյաների կասկածամտության պատճառով և հազվադեպ են հնարավորություն ունեցել հետևելու իրադարձություններին սահմանափակ տարածքից դուրս (այստեղ ուսումնասիրողն ըստ երևույթին ակնարկում է հատկապես տեղում ԱՄՆ-ի և այլ չեզոք երկրների դիվանագետներին ու միսիոներներին): «Մենք պետք է կատարենք մեր հաշվումները՝ միավորելով մասնավոր աղբյուրներից ստացված այս ցաքուցրիվ տվյալները, և քանի որ արևելյան թվաբանությունը հայտնի է իր անճշտությամբ, մենք կօգտագործենք միայն չեզոք պետությունների օտարերկրյա ականատեսների վկայությունները, - նշում է ուսումնասիրողը: - Նման ականատեսները համեմատաբար հեռու են չգիտակցված չափազանցություններից և բոլորովին հակված չեն միտումնավոր խեղաթյուրելու փաստերը, և մենք կարող ենք զգալի վստահությամբ ընդունել նրանց վկայությունները»¹⁰: Այս նախագգուշացումից հետո հեղինակն անցնում է բուն հաշվումին՝ որպես դրա առաջին քայլ նշելով Օսմանյան կայսրության տարածքում տեղահանությունների սկսվելու պահին հայ բնակչության թվի որոշումը, քանի որ ի վերջո մյուս բոլոր թվերը կախված են հենց դրանից: Բայց այդ թիվը, ըստ հեղինակի, շատ դժվար է պարզել, քանի որ դրա անկախ օտարերկրյա հաշվումներ չկան, իսկ ներքին տվյալների միջև անհամապատասխանությունը ծայրահեղ մեծ է¹¹:

Հաջորդիվ Ա. Թոյնբին ներկայացնում է Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրության և օսմանյան կառավարության տվյալները, որոնց համաձայն՝ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը համապատասխանաբար 2 100 000 և 1 100 000 է՝ նշելով, որ երկու կողմերն էլ քաղաքական տեսանկյունից հավասարապես շահագրգռված են իրենց թվերը հաղորդելու հարցում, բայց հայերը հավանաբար ավելի

8 Ա. Թոյնբին անդրադարձել է գոհերի թվաքանակի հարցին դեռևս 1915 թ. նոյեմբերին լույս տեսած «Հայկական սարսափներ: Մի ազգի բնաջնջումը» երկում, որում նա ներկայացրել է մի քանի շրջանների գոհված հայերի թվի վերաբերյալ տվյալներ, սակայն խուսափել է գոհերի ընդհանուր հաշվում կատարելուց (տե՛ս Toynbee, *Armenian Atrocities, the Murder of a Nation*, 93-105 («Զոհերի թիվը» («The Toll of Death») գլուխը)):

9 Տե՛ս *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, 648:

10 Նույն տեղում:

11 Տե՛ս նույն տեղում:

շատ են հարգում ճշգրտությունը կամ գոնե ավելի լավ են գիտակցում կեղծիքների անօգուտ լինելը: Այս պայմաններում, ըստ Ա. Թոյնքիի, առավել «չեզոք» լուծումը որպես միջին թիվ պայմանականորեն 1 600 000-ն ընդունելն է՝ այն գիտակցմամբ, որ իրական թիվը, անշուշտ, այդ թվի և 2 000 000-ի միջակայքում է և հավանաբար ավելի մոտ է վերջինին¹²:

Ա. Թոյնքիի երկրորդ քայլը տեղահանությունից խուսափած հայերի թիվը հաշվելն է: Այս հարցում հիմնվելով Հայերի և ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի հինգերորդ տեղեկագրի տվյալների վրա՝ նա ստանում է հետևյալ պատկերը. ռուսական Կովկասում՝ 182 000 հայ, Եգիպտոսում (Մուսա լեռան դիմադրության շնորհիվ փրկվածները)՝ 4 200, Զմյուռնիայում և Կոստանդնուպոլսում՝ 150 000, Թուրքիայի՝ Ռուսաստանի նվաճած շրջաններում՝ 12 100: Այս համագումարին՝ մոտ 350 000, ավելացնելով իբր չտեղահանված հայ կաթոլիկ և բողոքական բնակչության թվաքանակը՝ մոտ 250 000, ինչպես նաև իսլամ ընդունած հայերի թիվը՝ նա հանգում է այն եզրակացությանը, որ տեղահանությունից խուսափած հայերի ընդհանուր թիվը մոտ 600 000 է¹³: Սա, ըստ Ա. Թոյնքիի, թույլ է տալիս որպես տեղահանության և կոտորածի ենթարկվածների ընդհանուր թիվ ընդունել «առնվազն 1 000 000-ը, անգամ հնարավոր է, որ լինի 1 200 000 կամ նույնիսկ ավելի»¹⁴:

Շախբան տեղահանությունը Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը, տեղահանությունից զերծ մնացածների և տեղահանության ենթարկվածների թիվը հաշվելուց հետո Ա. Թոյնքին անցում է կատարում այն հարցին, թե տեղահանվածների որ մասն է զոհվել: Նշելով, որ որոշ նահանգներում ընդհանրապես տեղահանություն չի եղել, այլ միայն կոտորածներ (Վան, Բիթլիս), այլ շրջաններում տեղահանությունը համարժեք է եղել կոտորածի, այսինքն՝ քարավանները համակարգված կերպով ոչնչացվել են ճանապարհի ընկնելուց անմիջապես հետո (Էրզրում, Տրապիզոն, Անգորա), իսկ Կիլիկիայում հայերը տեղահանության ժամանակ կորուստ են ունեցել միայն հիվանդության և հյուծվածության հետևանքով, նա արձանագրում է, որ նույնիսկ այնտեղ, որտեղ ճանապարհին զանգվածային կոտորած չի եղել, հայերի քարավանը կարող էր աստիճանաբար ոչնչացվել, ինչպես, օրինակ, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզից և Սեբաստիայի նահանգից տեղահանված հայերի դեպքում է եղել: Ամփոփելով վերև ասվածը՝ Ա. Թոյնքին նշում է, որ իրականությանը մոտ կարելի է համարել այն գնահատականը, որ կոտորածի և տեղահանության ենթարկվածներից զոհվել է առնվազն կեսը¹⁵:

Ի հիմնավորումն իր այս հաշվումի՝ Թոյնքին ներկայացնում է Ամերիկյան օգնության կոմիտեի 1916 թ. ապրիլի 5-ի տեղեկագրից քաղված տվյալ, ըստ որի՝ այդ ժամանակ Դեր-Զորի, Դամասկոսի և Հալեպի շրջաններում հայ տարագիրների ընդհանուր թիվը մոտ 500 000 էր: Այս թվին նա ավելացնում է մոտ 100 000՝ նրանց, ովքեր 1916 թ. մարտի դրությամբ դեռ արքորի ճանապարհին էին և կամ տեղահանվել էին

12 Տե՛ս նույն տեղում, 649:

13 Տե՛ս նույն տեղում, 650:

14 Նույն տեղում:

15 Տե՛ս նույն տեղում:

Մոսուլ՝ այդպիսով տեղահանության ենթարկվածների հավանական թիվը հասցնելով 1 200 000-ի¹⁶։

Վերոնշյալից ելնելով՝ նա եզրակացնում է, որ 1915 թ. տեղահանությունից փրկվել, տեղահանության ու կոտորածի զոհ են դարձել և տեղահանությունն ու կոտորածը վերապրել են մոտավորապես հավասար թվով հայեր, «և մենք շատ չենք սխալվի, եթե կլորացված թվերով այս կատեգորիաներից յուրաքանչյուրը հաշվենք 600 000 մարդ»¹⁷։

Այստեղ ևս պետք է ընդգծել, որ Ա. Թոյնթին այս հաշվումն արել էր նախքան Միրիայի աքսորակայաններում հայերի բնաջնջման մասին տվյալների ստացումը։ Արդեն 1916 թ. դեկտեմբերի 21-ին՝ «Կապույտ գրքի» լույսընծայումից մեկ ամիս անց, Մեծ Բրիտանիայի փոխարտգործնախարար Ռոբերտ Սեսիլը նշում էր, որ տվյալներ են ստացվել տեղահանված հայերի նոր կոտորածի մասին¹⁸։ Նույնպես և 1917 թ. մարտի 16-ին Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Համայնքների պալատում ներկայացնելով տեղահանված հայերի մասին «Կապույտ գրքի» տվյալները՝ նա հավելում է. «Մտավախություն ունեմ, որ նրանք [Միրիա տեղահանված հայերը – Ռ. Թ.] այժմ մահացած են»¹⁹։

Արդեն 1916 թ. վերջերին – 1917 թ. այլ հեղինակներ, որոնք օգտվել են Ջ. Բրայսի և «Կապույտ գրքի» տվյալներից, հարկ են համարել մատնանշել տեղահանված հայերի կոտորածները՝ զոհվածների թիվը հասցնելով մեկ միլիոնի։ Այսպես՝ ամերիկացի հայտնի միսիոներ և լրագրող Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսն իր «Նոր պատմության ամենասև էջը։ Իրադարձությունները Հայաստանում 1915 թվականին» պրակտում, ակնարկելով Ջ. Բրայսի 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ի ելույթը, նշում է. «Լորդ Պրայս 800 000 զոհեր կ'ենթադրէ։ Լսւմ այժմ այդ թիւը մէկ միլիոնի հասած ըլլալու է»²⁰։

Ռուս դիվանագետ, միջազգային իրավունքի մասնագետ Անդրեյ Մանդելշտամը, 1917 թ. երկրորդ կեսին ֆրանսերեն հրատարակած իր «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» մեծածավալ գրքում ներկայացնելով զոհված հայերի թվաքանակի վերաբերյալ Ա. Թոյնթիի հաշվումը, նշում է. «Ակնհայտ է, որ այդ թվերը 1917 թ. հուլիսի դրությամբ արդեն ցածր են իրական թվերից, քանի որ այդ ժամանակից ի վեր բազմաթիվ հայեր են զոհվել տեղահանության վայրերում»²¹։ Մեկ այլ տեղում նա արդեն տալիս է զոհերի թվաքանակի սեփական գնահատականը. «.... Երիտթուրք կառավարությունը դիտավորությամբ որոշեց օգտվել Մեծ պատերազմից՝ «լուծելու» Հայկական հարցը Արդուլ Համիդ II-ի մեթոդներից ավելի արմատական մեթոդներով հա-

16 Տե՛ս նույն տեղում, 651։

17 Նույն տեղում։

18 Տե՛ս *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915-1918*, 28-29։

19 *War speeches, 1914-1917*, collected by Benedict William Ginsburg (Oxford, New York, The Clarendon press, 1917), 187 (“I am afraid they are dead now, because this was written some months ago”).

20 Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page in Modern History: Events in Armenia in 1915* (New York-London: G. P. Putnam's Sons, 1916), 28, թարգմանությունը՝ Հրապրդ Էտրմզ Կիպիսզ, *Ժամանակակից պատմութեան սեւագոյն էջը։ 1915ի հայկական դէպքեր* (Նիո Եորք, «Հայկ տպարան», 1916), 37։

21 André N. Mandelstam, *Le sort de l'Empire ottoman* (Lausanne-Paris: Librairie Payot et Cie, 1917), 284.

յերին ոչնչացնելու միջոցով: Կառավարությունը, «Իթթիհադ»-ը (երիտրոսների կոմիտեն) և հատկապես Էնվերն ու Թալեաթը մեղավոր են մոտ մեկ միլիոն հայերի կազմակերպված կոտորածի մեջ՝ այն ծածկագրելով որպես «տեղահանություն»²²:

Այս մեկ միլիոն թիվն ըստ երևույթին ի հայտ է եկել 1916 թ. ընթացքում սովի, համաճարակների, ինչպես նաև կոտորածների հետևանքով զոհված հայերի թիվը 350-400 հազարի սահմաններում գնահատելու հետևանքով: Հալեալում ԱՄՆ հյուպատոս Ջեսսի Ջեքսոնը, որը 1916 թ. փետրվարի 8-ին հաշվում էր գաղթի ճանապարհը վերապրած և Սիրիայի արքորակայաններ հասած հայերի թիվը մոտ 486 000²³, արդեն 1918 թ. մարտի 4-ի իր զեկուցագրում նշում էր, որ ամերիկյան օգնություն ստացող վերապրած հայերի թիվը մոտ 100 000 է²⁴:

Հայկական աղբյուրները հաղորդում են, որ Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում միայն կոտորածների հետևանքով զոհվել է 300 000–350 000 մարդ: Այսպես, Արամ Անտոնյանի տվյալներով, 1916 թ. Ռաս-ուլ-Այնում զոհվել է 70 000, Իսթիվլիում՝ 50 000, Դեր-Չորում՝ 200 000 հայ (ընդամենը՝ 320 000)²⁵: Դեր-Չոր արքայապետ Միհրան Աղազարյանն իր հուշերում խոսում է միայն Դեր-Չորում զոհված 170 000 հայի մասին, որից 110 000-ը՝ կոտորածների, 60 000-ը՝ սովի և համաճարակի հետևանքով²⁶: Ըստ Երվանդ Եպս. Փերտահյանի՝ Բաբում սպանվել է 80 000, Մեսքենում՝ 100 000, Ռաս-ուլ-Այնում՝ 35 000, Դեր-Չորում՝ 120 000 հայ (ընդամենը՝ 335 000)²⁷: Եթե այս տվյալին ավելացնենք սովի և համաճարակների հետևանքով զոհված հայերի թիվը, ապա արդյունքը կարող է հասնել 400 000–450 000-ի:

1916-1918 թթ. անգլո-ամերիկյան տարբեր աղբյուրներ ևս հայ զոհերի ընդհանուր թիվը սկսում են հաշվել մեկ միլիոնի սահմաններում: Դեռևս 1915 թ. օգոստոսի 19-ին

22 Նույն տեղում, 409:

23 Այդ թիվում՝ Դամասկոս՝ 100 000, Համա՝ 12 000, Հոմա՝ 20 000, Հալեալ՝ 7 000, Մաարա՝ 4 000, Բաբ՝ 8 000, Մամբիջ՝ 5 000, Ռաս-ուլ-Այն՝ 20 000, Ռաքքա՝ 10 000 և Դեր-Չոր՝ 300 000 (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide. Volume I. The Lower Euphrates*, Compiled and introduced by Ara Sarafian (Watertown, Massachusetts: Armenian review, 1993), 113, տե՛ս նաև *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, Compiled with an introduction by Ara Sarafian (Princeton, London: Gomidas Institute, 2004), 490):

Արքայապետներ հասած հայերի մոտ 500 000 թիվը լայնորեն տարածված և ընդունված էր: Այսպես՝ ֆրանսիական «Թեմպս» («Tempes») թերթի Բագելի թղթակիցը, հղում կատարելով «պաշտոնական» տվյալներին, հաղորդում էր, որ 1916 թ. սկզբներին Մոսկովի, Դիարբեքիրի, Հալեալի, Դամասկոսի և Դեր-Չորի շրջաններում կար 492 000 տեղահանված հայ (տե՛ս Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (London: C. Arthur Pearson Ltd, 1917), 49-50):

24 Տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide. Volume I. The Lower Euphrates*, 158: Տե՛ս նաև *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, 591:

25 Տե՛ս Արամ Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա* (Պոսթըն, տպարան «Պահակ»-ի, 1921), 18:

26 Տե՛ս Միհրան Աղազարեան, *Արքայականի յուշեր* (Ատանա, տպարան «Հայ ձայն»-ի - թիվ 5, 1919), 39:

27 Տե՛ս Արքայական եպիսկոպոս, «Վտարեալ հայութեան խաչի ճամբան», *Կոչնակ* 18 (Նիւ Եորք), № 16, 20 ապրիլ 1918, 2004:

Հալեպում ԱՄՆ հյուպատոս Ջեսսի Ջեքսոնը տեղեկացնում էր Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուին, որ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի, Անգորայի և Սեբաստիայի նահանգներում հայերն արդեն գործնականում բնաջնջված են, և զոհերի թիվը, նույնիսկ ըստ պահպանողական գնահատականների, գերազանցում է 500 000-ը²⁸։ Մեկ ամիս անց՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ին, Ջ. Ջեքսոնը տեղեկացնում էր, որ տեղահանությունը վերապրել է հայերի միայն 15%-ը, և անհետացած հայերի թիվը, ըստ երևույթին, մոտ 1 000 000 է²⁹։ Չոհերի թիվը մեկ միլիոն նշում է նաև դեսպան Հենրի Մորգենթաուն իր հուշերում³⁰։

բ. Հոկված հայերի թվաքանակի հաշվումներն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Օսմանյան կայսրության տարածքներում տիրող վիճակն ուսումնասիրելու, այդ պետության առնչությամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը որոշելու նպատակով ամերիկյան կառավարությունը տարածաշրջան է ուղարկում երկու հանձնախումբ կամ առաքելություն, որոնք հայտնի են իրենց ղեկավար անձանց՝ Քինգ–Քրեյնի³¹ և Հարբորդի անուններով³²։ Այս հանձնախմբերն իրենց աշխատանքների հիման վրա զեկույցներ են պատրաստում, որոնցում կա նաև անդրադարձ զոհերի թվաքանակի հարցին։

Այսպես՝ Քինգ–Քրեյնի հանձնախմբի զեկույցում նշվում էր, որ հայերն իրավունք ունեն թուրքական տարածքի որոշակի չափի նկատմամբ՝ հաշվի առնելով նրանց կո-

28 St'u *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, 208:

29 St'u նույն տեղում, 307:

30 St'u Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's story* (Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1918), 322 («Հայերի տառապանքների համեմատությամբ բոլոր հալածանքները մթագնում են. սպանվեց առնվազն 600.000 հայ, թեև այդ թիվը կարող է հասնել մեկ միլիոնի»), 385 («Հայերին ոչնչացումից փրկելու իմ անկարողությունը թուրքիան իմ աչքին վերածեց սոսկ սարսափի մի վայրի, և ես հասկացա, որ այլևս ի վիճակի չեմ ամենօրյա հարաբերություններ ունենալ այն անձանց հետ, ովքեր, որքան էլ բարյացակամ ու քաղաքավարի լինեին ԱՄՆ դեսպանի հանդեպ, միևնույն է գարշահոտություն էին արձակում մեկ միլիոն զոհերի արյունից») (մեջբերված տեքստի հայերեն թարգմանությունը՝ ըստ Հենրի Մորգենթաու, *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012), 241 և 287):

31 Հանձնախմբի երկու ղեկավար անդամներն էին աստվածաբան Հենրի Քինգը և ԱՄՆ-ի դեմոկրատական կուսակցության գործիչ Չարլզ Քրեյնը։ Այն իր աշխատանքները սկսել է 1919 թ. հունիսին և պատրաստել է իր զեկույցը 1919 թ. օգոստոսի 28-ին։ Քինգ–Քրեյնի հանձնախմբի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս James B. Gidney, *A Mandate for Armenia* (Kent State University Press, 1967), 136-167:

32 Հարբորդի զինվորական առաքելությունը, որի կազմում կար ավելի քան 50 մարդ, գլխավորել է ամերիկյան բանակի գեներալ Ջեյմս Հարբորդը։ Առաքելությունն այցելել է Թուրքիա (Կիլիկիա, Դիարբեքիր, Սեբաստիայի, Խարբերդի և Էրզրումի նահանգներ), Հայաստանի առաջին հանրապետություն, ինչպես նաև Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում։ Առաքելության գործունեության արդյունքներն ամփոփվել են «Մերձավոր Արևելքի իրավիճակը» զեկույցում, որը ներկայացվել է ԱՄՆ-ի նախագահին 1919 թ. հոկտեմբերի 23-ին և հանձնվել է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսին քննարկման համար 1920 թ. ապրիլին (առաքելության գործունեությանը հայաստանյան պատմագրության անդրադարձներից տե՛ս Ա. Ջ. Սողոմոնյան, «Հարբորդի զինվորական առաքելությունը և Հայաստանի մանդատը», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 9 (1985), 13-23):

րուստները 1894-1896, 1908-1909 և 1915-1916 թթ. կոտորածների ժամանակ՝ մոտ մեկ միլիոն³³:

Չեկույցի մեկ այլ մասում նշվում է, որ պատերազմի ընթացքում հայերի կորուստների գործոնը հաշվի առնելով Թուրքիայից հայկական պետության անցնող տարածքների չափը որոշելիս անհրաժեշտ է այդ տարածքի բնակչության թվին ավելացնել զոհված հայերի թիվը՝ մեկ միլիոն³⁴:

Հարբորդի առաքելության զեկույցում զոհերի թվաքանակի հարցին անդրադարձն ավելի ծավալուն է: Համաձայն զեկույցի՝ պահպանողական գնահատականներով 1914 թ. «Ասիական Թուրքիայում» (Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի տարածքները՝ առանց Կ.Պոլսի և Արևելյան Թրակիայի) հայերի թիվը գերազանցում էր 1 500 000-ը: 1915 թ. գարնանը կազմակերպվեցին համակարգված կոտորածներ և տեղահանություններ: Թուրքական կառավարության պաշտոնական զեկույցները փաստում են, որ տեղահանվել է մոտ 1 100 000 հայ: Զանգվածային կոտորածների հետևանքով մահացածների թիվը տարբեր գնահատականներով կազմում է 500 000-ից ավելի քան մեկ միլիոն, առավել արծարծվող թիվը մոտ 800 000-ն է³⁵:

1917 թ. գարնանը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը պատերազմից հետո հաշտության վեհաժողովին նախապատրաստվելու աշխատանքների շրջանակում ստեղծում է հատուկ բաժին, որի պարտականությունը պետք է լիներ տեղեկատվություն տալ բրիտանացի պատվիրակներին խնդրո առարկա տարբեր երկրների աշխարհագրության, տնտեսության, պատմության, սոցիալական, կրոնական և քաղաքական ոլորտների վերաբերյալ: Բաժնի պատրաստած բազմաթիվ տեղեկագրերից մեկը (լույս է տեսել 1920 թ.) վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին՝ կրելով «Հայաստան և Քուրդիստան» վերնագիրը: Տեղեկագրի «Բնակչություն» ենթաբաժինը անդրադարձ է պարունակում զոհված հայերի թվաքանակի հարցին: Տեղեկագրում նախ բերվում են Ջ. Բրայսի ու Ա. Թոյնթրիի («Կապույտ գիրք») տվյալները, որոնց համաձայն՝ նախքան պատերազմը Թուրքիայում ապրող մոտ 1 800 000 հայերից 600 000-ը սպանվել են, 600 000-ը՝ տեղահանվել, 300 000-ը մնացել են Հայաստանում, 300 000-ը՝ Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և Թուրքիայի այլ վայրերում կամ այլ տարածքներում որպես փախստականներ, այնուհետև նշվում է, որ 1915 թ. Միջագետք

33 Տե՛ս United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. XII (U.S. Government Printing Office, 1947), 821:

34 Տե՛ս նույն տեղում, 826:

35 Տե՛ս Conditions in the Near East. Report of the American Military Mission to Armenia, by Maj. Gen. James G. Harbord, U.S. Army (Appendix only) (Washington: Govt. printing office, 1920), 7 (“The dead from this wholesale attempt on the race are variously estimated from 500,000 to more than a million, the usual figure being about 800,000”): Տե՛ս նաև 1920 թ. փետրվարի 22-ին «Նյու Յորք թայմս» թերթում հրապարակված Ջ. Հարբորդի «Պարզ փաստեր Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի մասին» հոդվածը, որում նա ևս, խոսելով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում տարածաշրջանի բնակչության կորուստների մասին, հայ զոհերի թիվը նշում է 800 հազարից 1 մլն («Այս կորուստներին ավելացրե՛ք մեկ միլիոնից ավելի կոտորված ու տեղահանված հայերին, պահպանողական գնահատմամբ՝ զոհվածների թիվը 800 000 է» (“To these losses add over a million Armenians massacred and deported, a conservative estimate of those who perished being 800,000”)) (James G. Harbord, “Plain Facts About Asia Minor and the Trans-Caucasus,” *The New York Times*, February 22, 1920):

տեղահանված 600 000 հայերից, ըստ Հալեպից ստացված վերջին տվյալների (1918 թ. դեկտեմբեր), ողջ են մնացել ընդամենը 90 000-ը³⁶: Սրանով ակնարկվում է, որ գոհված հայերի ընդհանուր թիվը մեկ միլիոնից ավել է:

Հոհերի մեկ միլիոն թիվը նշված ժամանակաշրջանում շրջանառվում էր նաև բրիտանական խորհրդարանում: Այսպես՝ Լորդերի պալատում 1920 թ. մարտի 11-ին Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ լորդ Ջ. Բրայսը կոչ էր անում վերջ տալու «Հայաստանում և Կիլիկիայում» թուրքական իշխանությանը՝ նշելով, որ հայերի կոտորածների քաղաքականությունը վերսկսվում է թուրքական ամեն հաջորդ կառավարության օրոք, և եթե Արդուլ Համիդը սպանել է մոտ 100 000, ապա երիտասարդ թուրքերը՝ 1 000 000 հայ³⁷:

Հետագայում անգլո-ամերիկյան աղբյուրներն այլևս նոր հաշվումներ չեն կատարել, և գոհված հայերի մեկ միլիոն թիվը մնացել է առավել ընդունված: Այսպիսով, համաձայն անգլո-ամերիկյան խմբի տվյալների, 1915-1916 թթ. ընթացքում գոհվել է մոտ մեկ միլիոն հայ, որից 600 000-ը՝ 1915 թ. տեղահանության և կոտորածների ժամանակ, 400 000-ը՝ Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում սովի, համաճարակների և կոտորածների հետևանքով: Հոհերը կազմել են նախատեղեղայան մոտ 1 800 000-2 000 000 հայ բնակչության 50-55%-ը:

2. Գերմանական տվյալների խումբ

ա. Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաշվումները

Հայերի տեղահանության և կոտորածների գոհերի՝ գերմանական աղբյուրների առաջին հաշվումները վերաբերում են 1915 թ. աշնանը: Մասնավորապես, Հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի բողոքական շրջանակների՝ վարչապետ Բեթման Հոլվեգին 1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին ներկայացրած նամակում (նամակի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Յոհաննես Լեփսիուսն է) նշվում էր հետևյալը. «Հազիվ թե հնարավոր լինի ճշգրիտ տվյալներ ներկայացնել տարագիրների և ջարդի գոհերի վերաբերյալ: Ըստ Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության՝ տեղահանությունից տուժած նահանգների հայ բնակչության թիվը 1 200 000 է (խոսքն Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի նահանգների մասին է՝ առանց Կ.Պոլսի, Հայդուսի և եվրոպական Թուրքիայի շրջանների – Ռ. Թ.): Նույնիսկ եթե ընդունենք, որ բնակչության մի մասն ի վիճակի է եղել փախչել լեռներ ու խուլ շրջաններ և դրանով փրկվել, միևնույնն է, մնում են մեկ միլիոն հայ քրիստոնյաներ, ովքեր ենթարկվել են տեղահանության և կոտորածի: Արդյոք նրանցից կեսը կամ թե քանիսն են սպանված, թե արդյոք իսլամացված ընտանիքների թիվը հաշվվում է հազարներով թե տասնյակ հազարներով, տվյալ պահին ոչ ոք չի կարող ասել»³⁸:

36 St'a *Armenia and Kurdistan* (London: H.M. Stationery Office, 1920), 8-9:

37 St'a United Nations Library & Archives Geneva. S356/21/3 - League of Nations - Turkish minorities, 159:

38 Վոլֆգանգ Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916* (Երևան, Հայագիտակ, 2008), 419: St'a նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, edited by Wolfgang Gust (New York-Oxford: Berghahn Books, 2013), 447-448:

Ալեքսանդրեթում Գերմանիայի փոխհյուպատոս Հերման Հոֆմանը հայկական տեղահանություններին ու ջարդերին նվիրված 1915 թ. նոյեմբերի 8-ի գեկուցագրում մինչև հոկտեմբերի վերջը զոհերի թիվը հաշվում էր առնվազն 600 000³⁹:

Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վալտեր Ռյոպերը, իր 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ի գեկուցագրում մեկնաբանելով բրիտանական մամուլում շրջանառվող հայ զոհերի մասին տվյալը՝ 800 000, նշում էր, որ այն անհավանական չէ. զոհվածների թիվը չափազանց մեծ է: Վկայակոչելով և ըստ երևույթին իրականությանը մոտ, հավաստի համարելով անանուն հայկական աղբյուրից ստացած տվյալներ՝ նա Թուրքիայի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը հաշվում է 2 500 000, որից 1 200 000-ը՝ «արևելյան վիլայեթներում» (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբեթ և Սեբաստիա): Ըստ հյուպատոսի՝ Փոքր Ասիայում մոտավորապես կես միլիոնը չի տեղահանվել, մոտ կես միլիոնը հասել է Սիրիա և Միջագետք: Հյուպատոսն առանձնացնում և հաշվի մեջ չի ներառում Վանի նահանգն իր 150 000-200 000 չտեղահանված հայ բնակչությամբ, քանի որ այն պատերազմական գոտի էր: Նա նշում է, որ Սիրիա և Միջագետք հասած հայերի շրջանում մահացության գործակիցը չափազանց բարձր է և կշարունակի մնալ այդպիսին որպես տեղահանության ուղղակի հետևանք, որն ամենևին էլ չի ավարտվել: Այս հանգամանքներում նույնիսկ կարելի է հնարավոր համարել, որ զոհերի թիվը 800 000-ից բարձր է:

Հյուպատոսը եզրափակում է իր հաշվումը՝ արձանագրելով, որ եթե ընդունենք այլ աղբյուրների տվյալները, որոնց համաձայն՝ Թուրքիայի հայ բնակչությունն ընդամենը մեկուկես միլիոն է, վերոնշյալ բոլոր թվերը համապատասխանաբար կնվազեն, սակայն սպանվածների տոկոսային հարաբերակցությունը կմնա նույնը⁴⁰:

Մեկ տարի անց՝ Դեր Զորի համակենտրոնացման ճամբարներում հայերի բջնաջնջման ավարտից հետո, գերմանական աղբյուրներում այլևս սկսում է շրջանառվել զոհերի մեկ միլիոն թիվը: Այսպես՝ Հալեպի գերմանական տեխնիկական դպրոցի ուսուցիչ Մարտին Նիպագեն իր գեկույցում (1916 թ. օգոստոս) նշում է, որ, գերմանացի հյուպատոսների կարծիքով, մինչ այդ պահը մոտ մեկ միլիոն հայ է զոհվել: Նա հավելում է, որ այդ զոհերի առնվազն կեսը կանայք և երեխաներ են, որոնք կամ սպանվել են, կամ մահացել սովից⁴¹:

Վ. Ռյոպերն իր 1916 թ. նոյեմբերի 5-ի գեկույցում ներկայացնում է այդ պահի դրությամբ Սիրիայում և Միջագետքում ողջ մնացած հայերի մանրամասն վիճակագրությունը: Հյուպատոսի տվյալներով՝ վերապրած աքսորյալ հայերի թիվը 106 420 էր, որոնք բաշխվում էին հետևյալ կերպ. Մարաշում՝ 4 500, Ալեքսպում և շրջակա գյուղերում՝ 8 000 (այդ թվում՝ 4 200 գաղթական), Ուրֆայում՝ 700 (բոլորը՝ գաղթական), Բիրեջիկում և Ջերաբլուում՝ 2 000, Մոսուլում՝ 4 000, Հալեպ քաղաքում՝ 17 220, Եփ-

39 Տե՛ս Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916*, 481: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 510:

40 Տե՛ս Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916*, 469: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 497:

41 Տե՛ս Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo* (London: T. Fisher Unwin LTD, 1916), 14: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 633:

րատ գետի երկայնքով՝ Մեսքենեի և Դեր-Չորի միջև ընկած բնակավայրերում՝ 15 000, Դամասկոսում՝ 10 000, Հուրանի շրջանում (Դամասկոսից հարավ)՝ 30 000, Համայում և Սելիմիեում՝ 15 000⁴²: Այսինքն, եթե հաշվի առնենք 1915 թ. դեկտեմբերի դրությամբ Սիրիա և Միջագետք հասած հայ արքայալների՝ Վ. Ռյուսերի նախորդ տվյալը՝ 500 000, ապա զոհերի թիվը կլինի 400 000:

Չոհված հայերի թվաքանակի հարցին ծավալուն անդրադարձ է պարունակում Կ.Պոլսում գերմանական դեսպանության՝ կրոնական հարցերով գլխավոր պաշտոնյա (քարոզիչ) կոմս Զիգֆրիդ ֆոն Լյուբիխաուի՝ հայերի և Հայկական հարցի վերաբերյալ 1918 թ. ամռանը պատրաստած զեկույցը: «Ճգնաժամի մասշտաբները» վերնագիրը կրող ենթաբաժնում հեղինակը մասնավորապես ներկայացնում է կորուստների թվաքանակի վերաբերյալ հյուպատոս Վ. Ռյուսերի և Մալաթիայում գերմանական անկելանոցի վարիչ Էռնեստ Քրիստոֆելի տվյալները՝ համապատասխանաբար մեկ միլիոն և երկու միլիոն⁴³՝ նշելով, որ դրանց արժեքը մեծ չէ, քանի որ Թուրքիայում հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ երբեք ճշգրիտ տվյալներ չեն եղել: Դրանից ելնելով՝ հեղինակն իրականությանը մոտ է համարում զոհերի թվաքանակի՝ Խարբերդում գերմանական բողոքական կայանի ղեկավար Յոհաննես Էհմանի հաղորդած տվյալը՝ մեկուկես միլիոն:

Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ ավելի կարևոր է ոչ թե զոհերի ընդհանուր թիվը, որը դժվար է ստուգել, այլ յուրաքանչյուր շրջանում սպանվածների տոկոսային հարաբերակցությունը: Արևելյան նահանգներում հայ բնակչության 80-90%-ը ոչնչացվել է, ընդ որում՝ տղամարդկանց 98%-ը: Ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրության հայերի առնվազն 80%-ը, այդ թվում՝ կաթոլիկ և բողոքական հայերը, բնաջնջվել է⁴⁴: «Ողջ մնացածների թիվը» բաժնում հեղինակը կրկնում է հյուպատոս Վ. Ռյուսերի՝ 1916 թ. վերջի դրությամբ Սիրիայի և Միջագետքի տարածք տեղահանված հայերի մնացորդների վերաբերյալ տվյալը՝ 100 000՝ նշելով, որ այդ ժամանակից ի վեր շատերը սպանվել կամ մահացել են սովից, այնպես որ նրանց թիվը 1918 թ. ամռան դրությամբ պետք է զգալիորեն ցածր լինի: Նա արձանագրում է, որ Բիթլիսի վիլայեթում գրեթե հայ չի մնացել, Էրզրումի վիլայեթում միայն առանձին ցրված խմբեր են, իսկ Վանի մասին նրան չի հաջողվել տեղեկություն ստանալ: Դիարբեքիի, Խարբերդի և Սեբաստիայի վիլայեթներում 10 000 հայ կա, Մալաթիայում՝ մոտ 4 000, իսկ ամենից շատ հայեր կան հավանաբար Հալեպում՝ առնվազն 20 000: Թուրքական տներում տեղավորված որբ երեխաների թիվը հնարավոր չէ հաշվել: Նաև լեռներում դեռ կան հայերի ցրված խմբեր⁴⁵: Չոհերի թվաքանակի մասին տեղեկություններ են հաղոր-

42 Տե՛ս Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916*, 621: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 674:

43 Քրիստոֆելի տվյալը վերցված է նրա 1917 թ. մարտի 26-ի նամակից (տե՛ս *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 714), սակայն տեքստից պարզ չէ՝ հեղինակը նկատի ունի ընդհանուր տուժածների, թե կոնկրետ զոհերի թիվը:

44 Տե՛ս Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916*, 682: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 739-740:

45 Տե՛ս Գուստ, *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916*, 683: Տե՛ս նաև *The Armenian Genocide: Evidence*

դում նաև Օսմանյան կայսրությունում ավստրոհունգարական դիվանագետները և դեսպանատան հետ հաղորդակցվող Օսմանյան կայսրությունում կաթոլիկ եկեղեցու սպասավորները (նրանք գտնվում էին Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտական պաշտպանության ներքո): Այսպես՝ Կ.Պոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանատան՝ արտգործնախարարություն ուղարկված 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի գեկուցագրերում հաղորդվում է, որ Փոքր Ասիայում կաթոլիկ եկեղեցիների տնօրեն հայր Դունկելը հաշվում է զոհված հայերի թիվը մեկ միլիոն⁴⁶:

Էրզրումում կաթոլիկ պատվիրակ հայր Նորբերտ Հոֆերը 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ով թվագրված հուշագրում ամփոփում է հայերի տեղահանության և կոտորածների ընթացքը հետևյալ տողերով. «Հարկ է ընդգծել, որ թուրքերն իրենք գնահատում են կոտորածների կամ գրկանքների հետևանքով մահացած հայերի թիվը 500 000, իսկ տեղահանվածների թիվը՝ 900 000»⁴⁷:

Կ.Պոլսում ավստրոհունգարական դեսպանատնից արտգործնախարարություն հասցեագրված 1915 թ. դեկտեմբերի 2-ի գեկուցագրում նշվում էր, որ, ըստ քաջատեղյակ անձերի, հայ զոհերի թիվը մոտ մեկ միլիոն է⁴⁸:

Վիեննայի արքեպիսկոպոս կարդինալ Ֆրիդրիխ Գուստավ Պիֆֆլը Ավստրո-Հունգարիայի արտգործնախարարությանն ուղղված 1916 թ. մարտի 7-ի նամակում, ներկայացնելով հայերի վիճակը, նշում էր, որ, ըստ իրեն հասած տեղեկությունների, մինչ այդ պահը զոհերի թիվը հաշվվում է մեկ միլիոն⁴⁹:

բ. Յոհաննես Լեփսիուս

Գերմանական հաշվումների խմբում առանձնահատուկ են Յոհաննես Լեփսիուսի տվյալները: Գերմանացի գործիչը զոհերի թվաքանակի հարցին անդրադարձել է 1915-1916 թթ. տեղահանությանը և կոտորածներին նվիրված իր գրեթե բոլոր աշխատանքներում (1916 թ. գաղտնի հրատարակված «Հաղորդագրություն Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» աշխատանքը⁵⁰ (1919 թ. լույս տեսած երկրորդ՝ լրացված հրատարակությունը վերնագրված է «Հայ ժողովրդի մահվան երթը»⁵¹), 1919 թ. հրատարակված «Գերմանիան և Հայաստանը. 1914-1918» փաստագրական աշխատությունը⁵² և այլն):

from the German Foreign Office Archives, 1915-1916, 740-741:

46 Տե՛ս Artem Ohandjanian, K. u. K. - *Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven (Fotokopien), Band II. 1915-1917* (Wien, 1988), 1068: Տե՛ս նաև Artem Ohandjanian, *Armenia 1915. Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide* (Vienna, 2011), 151:

47 Ohandjanian, K. u. K. - *Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven (Fotokopien)*, 1086. Տե՛ս նաև Ohandjanian, *Armenia 1915*, 151:

48 Տե՛ս Ohandjanian, K. u. K. - *Dokumente Armenien in Österreichischen Archiven (Fotokopien)*, 1253:

49 Տե՛ս նույն տեղում, 1349:

50 Տե՛ս Johannes Lepsius, *Berichtes über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* (Potsdam, 1916):

51 Տե՛ս Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges* (Potsdam, 1919):

52 Տե՛ս Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*

Այս հոդվածի շրջանակներում նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել զոհված հայերի թվաքանակի հարցին «Գերմանիան և Հայաստանը. 1914-1918» աշխատանքի առաջաբանում Յ. Լեփսիուսի անդրադարձը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այն ամփոփում և թարմացնում է 1916 թ. հաշվումները⁵³: Նախ Յ. Լեփսիուսը ներկայացնում է զոհված հայերի թիվը ըստ գերմանական փաստաթղթերի տվյալների՝ նշելով, որ, ըստ համընդհանուր կարծիքի, որն ընդունում են նաև գերմանացի հյուպատոսները, թուրքահայ զոհերի թիվը հաշվվում է մեկ միլիոն, այդ թվում՝ կես միլիոն կանայք և երեխաներ: Այս թվին Լեփսիուսը հարկ է համարում ավելացնել կովկասահայերի զոհերի թիվը՝ 50 000-100 000⁵⁴:

Ի հիմնավորումն իր այս տվյալի՝ Յ. Լեփսիուսը ներկայացնում է, թե ինչպես էր աճում զոհերի թիվը 1915-1916 թթ. ընթացքում ըստ գերմանական դիվանագետների: Եթե 1915 թ. աշնանը այն կազմում էր մոտ 500 000, ապա մեկ տարի անց զոհվածների թիվը հաշվվում էր 800 000-ից մեկ միլիոն⁵⁵:

Այնուհետև Յ. Լեփսիուսը զոհերի թվաքանակի մեկ այլ հաշվում է կատարում. հիմք ընդունելով Հալեպում հավաքված հայ որբերի շրջանում նրանց ծնողների ու հարազատների վերաբերյալ կատարած հարցումները՝ նա գտնում է, որ ընդհանուր առմամբ անհետացել է (իմա՝ սպանվել) տեղահանված հայերի մոտ 78.5%-ը՝ նշելով, որ եթե տեղահանված հայերի ընդհանուր թիվը ընդունենք կյոք մեկուկես միլիոն, ապա ողջ մնացածների թիվը կլինի մոտ 322 000⁵⁶: Սրանով հանդերձ՝ Լեփսիուսը չի պնդում այդ վերջին տվյալը՝ իր ամփոփիչ հաշվումում հիմք ընդունելով ու թարմացնելով դեռևս 1916 թ. «Հաղորդագրություն Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» պրակում ներկայացված տվյալները: Լեփսիուսը, որպես աղբյուր նշելով Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրությունը, Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվ է ընդունում 1 845 450-ը⁵⁷: Նա նշում է, որ եթե հաշվենք այն հայերին, որոնք փախել են Կովկաս և Ալեքսանդրիա՝ 244 400, ինչպես նաև չտեղահանվածներին՝ 204 700, ապա տեղահանության ենթարկվածների թիվը կհասնի 1 396 350-ի: Արաբա-

(Potsdam, 1919):

53 Հետագա մեջբերումները՝ ըստ աշխատանքի հայերեն թարգմանության (տե՛ս *Գերմանիան և Հայաստանը. 1914-1918: Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր I: Հրատարակությունը և ներածությունը՝ Յոհաննես Լեփսիուսի*, թարգմ. գերմ.՝ Վ. Մինալյան (Երևան, «Գրական հայրենիք» («Հայաստան»), 2006)):

54 Տե՛ս նույն տեղում, 74:

55 Տե՛ս նույն տեղում:

56 Տե՛ս նույն տեղում, 76:

57 Այս տվյալը Լեփսիուսը վերցրել է Մադաքիա արք. Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցի» աշխատությունից, որը 1910 թ. լույս էր տեսել ֆրանսերեն Փարիզում, այնուհետև՝ թարգմանվել հայերեն և անգլերեն (արևմտահայության վիճակագրությունը տե՛ս Malachia Ormanian, *L'Eglise Armenienne. son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent* (Paris: Ernest Leroux, 1910), 181-187): 1913 թ. ֆրանսերեն հրատարակվել էր և այդպես Լեփսիուսին կարող էր հասանելի լինել նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրությունը, որի համաձայն՝ արևմտահայության թիվը 2 100 000 էր (տե՛ս Marcel Leart, *La question Armenienne a la lumière des documents* (Paris: Challamel, 1913)), սակայն նա ըստ երևույթին նախընտրել է օգտագործել Մ. Օրմանյանի տվյալները, քանի որ դրանք ավելի մանրամասն են՝ տալիս են հայ բնակչության բաշխումն ըստ թեմերի, որոնք նա վերախմբավորել է ըստ նահանգների:

կան անապատներում ողջ մնացած հայերի թիվը, ըստ թարմ տվյալների, հասնում է 150 000-200 000-ի: Բացի այդ, եթե ընդունենք, որ իսլամացված, առևանգված կանանց, աղջիկների և երեխաների թիվը հասնում է 200 000-ի, ապա կարելի է հանգել հետևյալ արդյունքին. 1 845 000 հայերից կլոր մեկ միլիոնը զոհվել են, և 845 000-ը դեռ կենդանի են, որոնցից մոտավորապես 200 000-ը մնացել են իրենց հայրենի բնակավայրերում, 200 000-ը ցրված են, 250 000-ը փախել են Կովկաս, և 200 000-ը՝ որպես «սովատանջ մուրացիկներ», մնացել են համակենտրոնացման ճամբարներում: Նկատի ունենալով, որ ցիրուցան եղածների և համակենտրոնացման ճամբարներում ողջ մնացածների մեծ մասն իսլամացվել է, իսլամացված հայերի թիվը կարելի է հաշվել 250 000-300 000: Կովկասի հայերի և Կովկասում ապաստանած արևմտահայ փախստականներին շրջանում կորուստները հաշվվում են 50 000-100 000-ի սահմաններում⁵⁸:

Գիտական բարեխղճությունը ստիպում է Յ. Լեփսիուսին եզրափակել վերը բերված հաշվումը նշումով, որ այն չունի և չի կարող ունենալ վիճակագրական ճշգրիտ հիմք, և որոշ չափով վստահելի տվյալներ կարելի է ստանալ միայն այն դեպքում, եթե անցկացվի թուրքահայերի ու կովկասահայերի մարդահամար, և դրա արդյունքները համեմատվեն բնակչության թվաքանակի նախկին տվյալների հետ⁵⁹:

Չոհերի մեկ միլիոն թիվը Լեփսիուսը վերահաստատում է 1919 թ. հրատարակված «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» աշխատությունում, որում նա նշում է, որ գերմանական իշխանությունները հենց այդքան են հաշվել հայկական կոտորածների զոհերի թիվը⁶⁰:

Յ. Լեփսիուսի տվյալներին ածանցյալ են գերմանացի քաղաքական և հասարակական գործիչ, Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահի տեղակալ Պաուլ Ռոբբախի հաշվումները: Ըստ հեղինակի՝ Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի նախօրեին հայերի թվաքանակի վերաբերյալ ամենից հաճախ հիշատակվող գնահատականը մոտ 1 850 000-ն է: Նրանցից մոտ 250 000-ը փախել կամ փրկվել էին ռուսական զորքերի առաջխաղացման շնորհիվ, մոտ 200 000-ը մնացել էին Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում և այլ վայրերում, որտեղ նրանք անհրաժեշտ էին որպես արհեստավորներ և բանվորներ կամ էլ ընդունել էին իսլամ և այդպիսով խուսափել հալածանքներից: Հետևաբար մոտ 1 400 000 հայ ենթարկվել է տեղահանության: Գնահատականների համաձայն՝ նրանցից մոտ 250 000-ը՝ հիմնականում կանայք և երեխաներ, ողջ են մնացել, հաճախ՝ ծայրահեղ ծանր պայմաններում: Ավելի քան մեկ միլիոն հայ՝ հայ ժողովրդի ավելի քան կեսը, 1915-1918 թթ. ընթացքում կամ զանգվածաբար սպանվել է թուրքական կառավարության կողմից, կամ մահացել սովից, ցրտից, հիվանդություններից և հյուծումից տեղահանության ճանապարհին ու կոտորածների վայրերում⁶¹:

58 Տե՛ս *Գերմանիան և Հայաստանը. 1914-1918*, 76-77:

59 Տե՛ս նույն տեղում, 77:

60 Տե՛ս Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes*, 297: Տե՛ս նաև Սողոմոն Թեփլիրյանի դատավարության ժամանակ Լեփսիուսի վկայությունը, որտեղ ևս գերմանացի գործիչը ներկայացրել է զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ իր հաշվումները (տե՛ս *Դատավարութիւն Թալէաթ-փաշայի: Մղագրական զեկոյցում* (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1921), 89-94):

61 Տե՛ս Paul Rohrbach, *Armenien: Beiträge zur armenischen Landes und Volkskunde* (Stuttgart: J.

Հայ գոհերի՝ Յ. Լեփսիուսի հաշվումներն ընդունել է նաև Ազգերի լիգայում փախստականների հարցով գլխավոր հանձնակատար Ֆրիտյոֆ Նանսենը⁶²:

Այսպիսով, գերմանական հաշվումների խմբի տվյալների գերակշիռ մասի համաձայն ևս, 1915-1916 թթ. գործողությունների հետևանքով զոհվել է մոտ մեկ միլիոն հայ:

3. Օսմանյան տվյալների խումբ

1916 թ. սկզբներին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, Հայոց ցեղասպանության իրականացումը համակարգող Մեհմեդ Թալեաթը տեղահանված հայերի թիվը գնահատում էր մոտ 800 000՝ նշելով, որ նրանցից «վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում» մահացել են 300 000-ը⁶³:

1916 թ. օգոստոսի 24-ին և 1917 թ. փետրվարի 11-ին Օսմանյան կայսրության նահանգներ ուղարկված գաղտնի հեռագրերով Թալեաթը պահանջում էր մանրամասն տեղեկատվություն տվյալ վարչական միավորում հայերի թվաքանակի վերաբերյալ՝ «տեղացի» և «օտար» (այսինքն՝ այլ շրջաններից տվյալ վարչական միավոր տեղահանված) հայերի առանձին նշումով: Արդյունքներն ամփոփվել են 1918 թ. սկզբներին կազմված տեղեկագրում, որում աղյուսակով ներկայացվում է Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը 1914 և 1917 թթ. դրությամբ՝ ըստ առանձին վարչական միավորների: Առանձին աղյուսակով տրվում է տեղահանված հայերի թիվը՝ ըստ նահանգների⁶⁴:

Ըստ Թալեաթի տեղեկագրի՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրության առաքելադավան և կաթոլիկ հայերի թիվը 1 256 403 էր, տեղահանության էր ենթարկվել 924 158 հայ⁶⁵, իսկ 1917 թ. դրությամբ կայսրության տարածքում փաստացի հաշվառվել էր 284 157 հայ⁶⁶: Օսմանյան պաշտոնյաները, որոնք պատրաստել էին այս փաստաթուղթը, ծանոթագրության կարգով նշում են, որ նպատակահարմար է այս թվերը մեծացնել 30%-ով⁶⁷: (Թուրք հետազոտող Թաներ Աքչամը, ով օգտվել է նշված տվյալներից, հանգում է այն եզրակացությանը, որ եթե օհետևենք այս ցուցումին և ավելացնենք տվյալները 30%-ով, ապա տեղահանված հայերի թիվը մոտավորապես 1.2 միլիոն է կազմելու, որը

Engelhorn nachf, 1919), 17:

62 Տե՛ս Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East* (London: G. Allen & Unwin Limited, 1928), 317-318:

63 Տե՛ս Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia*, 50 (հեղինակը հղում է կատարում Եգիպտոսում (Կահիրե) հրատարակվող «Էլ-Մուրաբա» թերթին):

64 Փաստաթղթերը Թալեաթի այրիից ստացել և հրատարակել է թուրք պատմաբան Մուրատ Բարդակչին (տե՛ս Murat Bardakçi, *Talat Paşa'nın Evrak-i Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar* (Istanbul: Everest Publications, 2008)), անգլերեն հրատարակությունը՝ Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide* (London: Gomidas Institute, 2011):

65 Տե՛ս Bardakçi, *Talat Paşa'nın Evrak-i Metrukesi*, 77: Տե՛ս նաև Sarafian, *Talaat Pasha's Report*, 68:

66 Տե՛ս Bardakçi, *Talat Paşa'nın Evrak-i Metrukesi*, 109: Տե՛ս նաև Sarafian, *Talaat Pasha's Report*, 21:

67 Տե՛ս Bardakçi, *Talat Paşa'nın Evrak-i Metrukesi*, 110: Տե՛ս նաև Sarafian, *Talaat Pasha's Report*, 20:

մոտ է Ա. Թոյնքիի և Յ. Լեփսիուսի տվյալներին՝ համապատասխանաբար 1.2 միլիոն և 1.3 միլիոն)⁶⁸:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից և երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների փախուստից անմիջապես հետո ձևավորված նոր կառավարության ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը 1918 թ. դեկտեմբերին ստեղծում է հայերի կորուստները հետաքննող հանձնաժողով, որի հավաքած տվյալների հիման վրա 1919 թ. գարնանը ներքին գործերի նախարարությունը հանրայնացնում է հայ զոհերի թիվը՝ 800 000: Հետագայում տարբեր առիթներով այս թիվը

կրկնում է Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր (վարչապետ) Դամաթ Ֆերիդը⁶⁹: Ըստ օսմանյան («Ալեմդար», «Իկդամ», «Վակիտ», 15 մարտի 1919 թ.) և արևմտահայ⁷⁰ մամուլի՝ այս թվում ներառված չէին տասնյակ հազարավոր հայ զորակոչիկները, որոնք սպանվել էին զինակիցների և սպանների կողմից պատերազմի ժամանակ օսմանյան բանակում ծառայության ընթացքում, երիտասարդ աղջիկները և կանայք, որոնք հարկադրված դարձել էին հարճեր կամ հայտնվել հարեմներում, ինչպես նաև հայ որբերը, որոնք հավաքվել և մեծացվել էին որպես մուսուլմաններ⁷¹:

1919 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի պատվիրակության ղեկավար գեներալ Հարբորդի հետ հանդիպման ժամանակ 800 000 սպանված հայերի մասին է խոսել նաև Մուստաֆա Քեմալը⁷²:

Հայերի տեղահանության ու կոտորածների հարցը բարձրացվել է նաև օսմանյան խորհրդարանում: Այսպես՝ 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստի ժամանակ հույն երեսփոխաններ Վանգելը, Էմանուելիդիսը և Տոկինիդիսը հանդես են եկել երիտթուրքական կա-

68 St' u Taner Akcam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2012), 258:

69 St' u Vahakn N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources," in *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2, ed. Israel W. Charney (London: Mansell Publishing, New York: Facts on File, 1991): St' u նաև Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal," *International Journal of Middle East Studies* 23, no. 4 (1991): 550-551 (Վահագն Դադրյանը նաև ներկայացնում է այս տվյալի առնչությամբ թուրք գործիչների արձագանքները), Taner Akcam, *Armenien und der Völkermord. Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung* (Hamburg: Hamburger Edition, 1996), 76, Vahakn N. Dadrian and Taner Akcam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York – Oxford: Berghahn Books, 2011), 47:

70 St' u «800.000 հայեր ջարդուած են», *Ճակատամարտ*, օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 15 մարտ 1919, 1 (Լուրից մի հատված. «Ներքին գործոց նախարար Ճեմալ պէյ հետեւեալ յայտարարութիւնները ըրած է. – Իթթիհատը՝ սահմանադրութեան սկիզբէն իր ձեռքը առաւ երկրին ճակատագիրը՝ իջեցնելու զայն ներկայ վիճակին: Ան ջարդել տուաւ 800.000 հայեր եւ տարագրեց 400.000 յոյներ» (ընդգծումը բնագրային է – Ռ. Թ.)):

71 St' u Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources," 108:

72 Ըստ աղբյուրի՝ Մուստաֆա Քեմալի խոսքերն էին. «Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և Անգլիայում նույնպես բազմաթիվ մարդիկ են սպանվում, և կատարվում են այլ հանցագործություններ, սակայն ոչ մի ազգ չի մեղադրվում: Միայն թուրքերին են պատասխանատվության ենթարկում իրենց սեփական ժողովրդի՝ 800 000 հայերի ջարդի համար» (նույն տեղում, 131): 1920 թ. ապրիլի 24-ին՝ Թուրքիայի խորհրդարանի բացման հաջորդ օրը, Մուստաֆա Քեմալն անդրադարձել է «հայերի կոտորածներին»՝ որակելով դրանք որպես «ամոթալի արարք» (տե՛ս Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal," 551):

ռավարության գործունեությունը քննելու միջնորդությամբ՝ ներկայացնելով իրթի-հաղական կուսակցության գործած ոճիրները: Ոչ իսլամադավանների նկատմամբ երիտթուրքերի հանցագործությունների շարքում առաջինը նշվում էր մեկ միլիոն հայերի բնաջնջումը: Մասնավորապես արձանագրվում էր, որ «հայ ազգին պատկանել է զատ ուրիշ ոչ մեկ յանցանք ունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կիները և երեխաները, սպաննուեցան և փճացան»⁷³:

Երիտթուրքերի մեկ այլ պարագլուխ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռազ-մածովային ուժերի նախարար և Սիրիայում գործող թուրքական 4-րդ բանակի հրա-մանատար Ահմեդ Ջեմալն իր հուշերում (հրատարակվել են 1922 թ. անգլերեն), առանց աղբյուր նշելու, գուցե հիմնվելով «Կապույտ գրքի» տվյալի վրա, հայ զոհերի թիվը հաշվում է մոտ 600 000⁷⁴:

4. Հայկական տվյալների խումբ

ա. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հաշվումները

Հայկական աղբյուրների՝ զոհերի առաջին ամբողջական հաշվումը շրջանառու-թյան մեջ է դրվել արդեն 1915 թ. օգոստոսին: Այդ տվյալներով՝ մինչև օգոստոսի 1-ը Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի նահանգներից կոտորվել, անհետացել, իս-լամացվել և աքսորվել է 835 600 հայ (այդ թվում՝ Նիկոմիդիա՝ 65 000, Արմաշ՝ 5 000, Պրուսա՝ 25 000, Բանդիրմա՝ 15 000, Կեսարիա՝ 40 000, Սեբաստիա՝ 81 000, Եվդո-կիա՝ 23 000, Ամասիա՝ 25 000, Շապին-Գարահիսար՝ 25 200, Սամսոն՝ 20 000, Տրա-պիզոն՝ 32 700, Կարին՝ 75 000, Երզնկա՝ 25 500, Բաբերդ՝ 17 000, Բասեն՝ 10 500, Դեր-ջան՝ 15 000, Քեմալի՝ 10 000, Խարբերդ՝ 45 000, Քդի՝ 25 000, Սդեդդ՝ 25 000, Տիգրա-նակերտ՝ 55 000, Ակն՝ 10 200, Արաբկիր՝ 19 500, Չմշկաձագ՝ 9 000, Հալեպ՝ 15 800, Սիս-Հաճն՝ 30 300, Զեյթուն և Փոնուզ՝ 28 000, Տիվրիկ՝ 11 300, Բաղեշ-Մուշ՝ 51 500)⁷⁵: Այս տվյալները Պոլսից Բուլղարիայի ազգային-եկեղեցական կառույցներին էր հաղորդել դաշնակցական գործիչ, մտավորական Շավարշ Միսաքյանը, ով այդ ժամանակ թաքնվում էր, որ չձերբակալվի, և ապրում էր ընդհատակում⁷⁶: Բուլղարիայի թեմի

73 Վահագն Տատրեան, *Հայկական ցեղասպանությունը Խորհրդարանային և Պատմագիտական Քննարկումներով* (ԱՄՆ, «Պայքար», 1995), 8: Ըստ հույն պատգամավորների երիտթուրքերի իշխա-նության տարիներին ոչ մուսուլմանների նկատմամբ գործած մյուս ոճիրներն էին՝ Օսմանյան կայսրու-թյունից 250 000 հույների արտաքսումն ու նրանց ունեցվածքի բռնագրավումը, Առաջին աշխար-համարտից առաջ տարբեր ծովափնյա և ներքին շրջաններում 550.000 հույների կոտորածն ու նրանց գույքի բռնագրավումը, ոչ մուսուլմանների համար առևտրային որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու արգելքը, հայ պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապի և Վարդգես Սերինգուլյանի սպանությունը, աշխատանքային գումարտակների 250 000 զինծառայողներին, որոնց մեծամասնությունը ոչ մուսուլ-մաններ էին, սովամահության հասցնելը (տե՛ս Pelin Doygun, «The Others» in Politics During the Era of the Young Turks: Ottoman Greeks in the Parliament (1908-1918), *Espacio Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea* 34 (2022): 113):

74 Տե՛ս Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (London: Hutchinson & Co., 1922), 280, 299:

75 Տե՛ս «Հաւոր թիւեր», *Հայաստան* (Սոֆիա), 19 օգոստոս 1915, 1:

76 Տե՛ս Ռ. Լեոնեան, «Մեծ աղէտի օրերուն», *Հայրենիք* (Բոստոն), թիւ 8 (68), յունիս, 1928, 111: Պոլսից հեռանալու և Բուլղարիայում ապաստանելու փորձի ժամանակ՝ 1915 թ. աշնանը, Շ. Միսաքյանն ի

առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանն այդ թիվը փոխանցվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին⁷⁷: Այն սկսել է շրջանառվելնաև բուլղարահայ և դրա միջոցով այլ երկրների⁷⁸ հայկական մամուլում:

Հայերի տեղահանության և կոտորածների առնչությամբ արտասահմանում գտնվող հայկական կառույցներին, Օսմանյան կայսրությանը դաշնակից և չեզոք պետությունների դեսպանատներին ուղղված իր ահազանգերում զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ է ներկայացրել նաև Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանը: Այսպես՝ արդեն Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ Ղևոնդ եպ. Դուրյանին ուղղված 1915 թ. հունիսի 30-ի (հուլիսի 13) նամակում պատրիարքը նշում էր. «Կը տեսնեք Թուրքիոյ Հայութիւնը իր կեանքին վերջին օրերը կ'ապրի,քանի մը ամիսէն յետոյ մէկուկէս միլիոն հայութենէն»⁷⁹ շատ քիչ բան պիտի մնայ, փճացումը անխուսափելի է»⁸⁰:

1915 թ. օգոստոսի 2 (15)-ին՝ նույն հասցեատիրոջն ուղղված նոր նամակում պատրիարքը նշում է. «Կարնոյ, Տրապիզոնի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Բաղէշի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ հայ չէ մնացած բնաւ, այդ միլիոնի մը չափ ժողովուրդը իրենց հայրենիքէն յանկարծական տեղահան եղած եւ դէպի հարաւ քշուած է»⁸¹:

Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան կոմս Վոլֆ ֆոն Մետերնիխսին հասցեագրված 1915 թ. նոյեմբերի 10-ի նամակում պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը, ներկայացնելով տեղահանության և կոտորածների ընթացքն ու հետևանքները, մասնավորապես նշում է, որ «այս աննախընթաց հալածանքները հայ ժողովուրդին արժած են 800 000 էւ 1 000 000 կեանքերու կորուստը: Այժմ ազգին մնացեալ մասը ցրուած է Միջագետքի եւ Սիրիոյ անապատներուն մէջ եւ դատապարտուած՝ անտարակոյս՝ անգութ բնաջնջումի»⁸²:

1915 թ. վերջերին – 1916 թ. սկզբներին օսմանյան իշխանությունները հետևողականորեն աշխատանք տարան Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքին մեկուսացնելու և լռեցնելու ուղղությամբ: Այս աշխատանքներն ավարտին են հասնում 1916 թ. օգոստոսի 10-ին

վերջո ձերբակալվել և բանտարկվել է (տե՛ս «Հայ հրապարակագրութեան անգերազանցելի վարպետը Շաւարշ Միսաքեան հանկարծամահ եղավ Փարիզի մէջ», *Ազդակ* (Բեյրութ), թիւ 277, 29 յունուար 1959, 1):

77 Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, «Մի քանի վավերագրեր Մեծ եղեռնի արյունոտ օրերից», *Էջմիածին, Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի* ԼԷ, no. Դ (1980), 54-55: Տե՛ս նաև Մ. Ա. Ավետիսյան, Զ. Ա. Հովհաննիսյան, «Փաստաթղթեր 1915 թ. ցեղասպանության վերաբերյալ», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, no. 1 (1995), 217-218:

78 Տե՛ս «Результаты турецких зверств», *Армянский вестник*, № 2, 8 февраля 1916, 10:

79 Այս թիվն ըստ երևույթին արտացոլում է միայն Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի հայ բնակչության թվաքանակը:

80 Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագրեր եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1947), 136:

81 Նույն տեղում, 137:

82 Նույն տեղում, 162: Զավեն արք. Տեր-Եղիայանի նամակը պահպանվել է նաև Գերմանիայի ԱԳՆ արխիվում և հրատարակվել Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածուներում (տե՛ս *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 481):

ընդունված որոշմամբ, որով չեղարկվում էր 1863 թ. հայոց ազգային սահմանադրությունը, միավորվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող բոլոր նվիրապետական այթոռները (Սսի և Աղթամարի կայողիկոսություններ, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքարաններ), վերացվում էր Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը⁸³։ Պաշտոնաթող հռչակված Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը արքայություն է Բաղդադ⁸⁴։

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից հետո՝ 1919 թ. փետրվարի 19-ին, Զավեն Տեր-Եղիայանը վերադառնում է Կ.Պոլիս և նորից ստանձնում պատրիարքությունը⁸⁵։ 1915-1916 թթ. տեղահանության և ջարդերի հետևանքով հայության կրած մարդկային և կյուրական կորուստների վերաբերյալ տվյալների հավաքումը դառնում է Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1919-1920 թթ. գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը⁸⁶։ Տվյալների հավաքման նպատակով 1919 թ. օգոստոսին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծվում է նոր կառույց՝ Տեղեկատու դիվանը⁸⁷։ Համաձայն Տեղեկատու դիվանի կանոնագրի՝ այնտեղ պետք է կենտրոնանային, մասնավորապես, «Հայաստանի եւ հայկական դատի վերաբերեալ հին թէ՛ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն,Հայ հալածանքներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերեալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ՛ անհատական շարժուն թէ՛ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներու իսլամացած երկսեռ Հայութեան եւ յափշտակուած որբերու մասին վիճակագրութիւններ»⁸⁸։

Ստեղծումից անմիջապես հետո Տեղեկատու դիվանը թեմեր է ուղարկում հարցաքննի և վիճակագրույցի թերթեր, որոնք, ի թիվս այլոց, պարունակում են նաև հարցումներ տեղահանությունից և կոտորածից առաջ և հետո հայերի թվաքանակի վերաբերյալ⁸⁹։

83 Մանրամասն տե՛ս Սերգեյ Մանվելյան, «Հայոց ազգային սահմանադրության եւ Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքության վերացման երիտթուրքական քաղաքականությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին», *Էջմիածին, Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի* ՀԶ, no. 3 (2019), 123-124: Տե՛ս նաև Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 191-192:

84 Տե՛ս Մանվելյան, «Հայոց ազգային սահմանադրության եւ Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքության վերացման երիտթուրքական քաղաքականությունը», 128: Տե՛ս նաև Մ. Մինասյան, «Զավեն Արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայան», *Էջմիածին, Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի* Դ, no. 5-6 (1947), 13:

85 Տե՛ս նույն տեղում:

86 Մանրամասն տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 1 (2016), 47-55:

87 Տե՛ս Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 302: Տե՛ս նաև Bedross Der Matossian, “The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem,” *Armenian Review* 52, no. 3-4 (Fall-Winter 2011), 22:

88 Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 303:

89 Վիճակագրությունների հավաքման ուղղությամբ Տեղեկատու դիվանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայութեան կրած մարդկային եւ նիւթական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի փորձերը

Հարցարանի, վիճակացույցի ստացված պատասխանների և այլ տվյալների հիման վրա Տեղեկատու դիվանը 1920-1921 թթ. կազմում և հրապարակում է որբերի և իսլամացված կանանց ու երեխաների վիճակագրությունը⁹⁰ և 1921 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում մնացած հայերի վիճակացույցը⁹¹: Նշված տվյալների հիման վրա Տեղեկատու դիվանի հետ համագործակցող արևմտահայ մտավորական Թեոդիկը (Թեոդորոս Լափչինճյան)⁹² կազմում է «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմ. Կայսրության մեջ տեղահանությունէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին)» վերտառությամբ տեղեկագիրը (առաջին անգամ ամբողջությամբ հրատարակվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցոյց»-ի 1922 թ. պրակում)⁹³:

Նախ Թեոդիկն աղյուսակի տեսքով ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը Առաջին աշխարհամարտից առաջ և հետո՝ ըստ նահանգների և թեմերի: Նախապատերազմական տվյալների հիմքը Կ.Պոլսի պատրիարքարանի

1919-1920 թուականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի արխիվի նիւթերի) (Մաս 1)», *Էջմիածին, Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի ՀԶ*, no. Դ (2019), 63-80, Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության կրած մարդկային և նիւթական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թուականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի արխիվի նիւթերի) (Մաս 2)», *Էջմիածին, Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի ՀԶ*, no. Ե (2019), 53-86:

90 Մանրամասն տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թվականներին կազմած վիճակագրությունները», «*Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.*» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, խմբագիրներ՝ Հ. Տ. Մարության, Ն. Վ. Մարգարյան (Երևան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 323-348:

91 Տե՛ս «Թուրքիոյ Հայոց վիճակացոյցը պատրաստուած 1921-ի սկիզբը», *Ազգ (Պոսթոն)*, 7 ապրիլի 1921, 1:

92 Թեոդիկը Մեծ եղեռնի ընթացքում նահատակված հայ հոգևորականության մասին նյութեր հավաքելու ժամանակ, պրպտելով պատրիարքարանի արխիվը, նկուղներում գտել է պարկերի մեջ լցված թղթեր: Դրանք Օսմանյան կայսրության հայկական թեմերի՝ Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին լրացրած և պատրիարքարան ուղարկված վիճակագրական հարցաթերթերն էին (Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. վիճակացույց), որոնք 1915 թ. ապրիլի 24-ի ձերբակալություններից անմիջապես հետո թաքցվել էին նկուղում Հայկական հարցին վերաբերող այլ փաստաթղթերի հետ (տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօտին 1915 աղետալի տարին* (Նիւ Եորք, 1985), III): Այս վիճակագրությունները փոխանցվում են Տեղեկատու դիվանին և հետագայում ուղարկվում Փարիզ՝ Հայ ազգային պատվիրակությանը: Ներկայումս դրանք պահվում են Փարիզի Նուբարյան գրադարանում: 1913 թ. վիճակացույցի՝ Նուբարյան գրադարանում պահվող հարցաթերթերի տվյալները գիտական շրջանառության մեջ են դրել սփյուռքահայ ուսումնասիրողներ Ռայմոն-Հարություն Գևորգյանը և Փոլ Փաբուդյանը (տե՛ս Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide* (Paris, ARHIS, 1992)): Հայոց պատրիարքարանի 1913-1914 թթ. վիճակագրություններին մեր անդրադարձը տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 92-115:

93 Տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմ. Կայսրության մեջ տեղահանությունէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին)», Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը, ԺԶ տարի*, 1922 (Կ.Պոլիս, տպ. «Մ. Յովակիմեան», 1921), 261-265:

1912 թ. վիճակագրությունն է, որի համաձայն՝ հայերի թիվը 2 026 700 էր⁹⁴: Նույն տարածքում 1921 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ փաստացի մնացել էր 592 200 հայ⁹⁵: Վերջին թվին Թեոդիկն ավելացնում է այլ վերապրածների տվյալներ (հայ որբեր, որոնք գտնվում էին Միջագետքի անապատաբնակ ցեղերի մոտ՝ 5 800, Անատոլիայի մուսուլմանների մոտ գերության մեջ գտնվող որբեր՝ 58 000, Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից «Կովկասում» (Արևելյան Հայաստան և Հարավային Կովկասի այլ շրջաններ) ապաստանած հայ փախստականներ՝ 400 000) և այդպիսով վերապրածների ընդհանուր թվաքանակը նշում 1 056 000: Իր հաշվումը Թեոդիկն ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Պատերազմէն առաջ, Թուրքիոյ Հայոց բնակչութեան թիւը 2 026 700 էր: Ուրեմն տեղահանութեան և ջարդերու հետևանքօք Թուրքիոյ մէջ մեռնող Հայոց թիւը մօտաւորապէս 1 000 000 է»⁹⁶:

Բացի Տեղեկատու դիվանից՝ արևմտահայության նախաեղեռնյան և հետեղեռնյան թվաքանակի, մարդկային կորուստների մասին տվյալներ են հավաքել և հաշվումներ կատարել պոլսահայ այլ կառույցներ և դրանց հետ փոխկապված հեղինակներ: Այսպես՝ Մուրդուսի զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, Պոլսի հայ մտավորականների և Ազգային երեսփոխանական ժողովի նախկին անդամների մասնակցությամբ ստեղծվել է Ազգային լիգան, իսկ այնուհետև՝ Ազգային խորհրդակցական ժողովը, որի փաստաթղթերի հանձնախումբն աշխատանք է տարել նաև վիճակագրական տվյալների հավաքման ուղղությամբ: Հավաքված նյութերի մի մասը հրատարակվել է, և դրանց հիման վրա արևմտահայության նախաեղեռնյան թվաքանակի, զոհերի և վերապրածների թվաքանակի հաշ-

94 Նախկինում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրության տվյալներն օգտագործել էր նշանավոր արևմտահայ գործիչ Գրիգոր Զոհրապը Մարսել Լեար ծածկանվամբ 1913 թ. ֆրանսերեն հրատարակած իր «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի ներքո» հայտնի աշխատանքում (տե՛ս Marcel Leart, *La question Armenienne a la lumiere des documents* (Paris: Challamel, 1913)): Գ. Զոհրապի հաշվումով՝ 1912 թ. ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էր 2 100 000 հայ (տե՛ս նույն տեղում, 62): Զոհրապի գրքում գետեղված՝ Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրական տվյալները որոշ չափով տարբերվում են 1919 թ. հուլիսի տվյալներից: Այսպես, եթե Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի համար Զոհրապի տվյալը նույնն է՝ 1 163 000 շունչ, ապա Օսմանյան կայսրության մնացած մասի հայ բնակչության թվաքանակը նշված է 937 000, որից 407 000-ը՝ Կիլիկիայում, 530 000-ը՝ Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում և Եվրոպական Թուրքիայում (համեմատության համար՝ 1912 թ. Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության՝ Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցում» հրատարակված տարբերակում նույն տարածքների հայ բնակչության թվաքանակը նշված է 863 700, այդ թվում՝ Կիլիկիայում (Ադանայի և Հալեպի նահանգներ)՝ 304 000): Ըստ երևույթին, 1912 թ. համեմատ 1914 թ. հայ բնակչության թվի նվազումը 2 100 000-ից 2 026 000 բացատրվում է 1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմների հետևանքով Օսմանյան կայսրության կրած տարածքային կորուստներով, իսկ Կիլիկիայի պարագայում՝ օսմանյան վարչական և հայկական թեմական բաժանման անհամապատասխանությամբ (Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ եղել են բուն Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական տարածքից դուրս տարածքներ Անգորայի, Սեբաստիայի և Խարբերդի նահանգների տարածքներում, որոնց հայ բնակչության թիվը Գ. Զոհրապը ներառել է Կիլիկիայի ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի մեջ):

95 Տե՛ս «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմ. Կայսրության մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ», 263:

96 Թեոդիկն իր տվյալներից հետևող հայերի զոհերի թիվը՝ 970 700, կլորացնում է մեկ միլիոն (տե՛ս նույն տեղում):

վումներ են կատարել արևմտահայ մտավորականներ Գևորգ Մեսրոպը (Գևորգ Տեր-Մեսրոպյան)⁹⁷ և Չիթունին (Տիգրան Չիթյան)⁹⁸: Այսպես՝ Գ. Մեսրոպը, ներկայացնելով տարբեր աղբյուրներից քաղված վիճակագրական տվյալներ և դրանցից որպես հիմք ընդունելով Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրությունը, գտնում է, որ 1914 թվականից առաջ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը 2 100 000 էր, իսկ «1915-1918ի ներկայ ահաուր աղետին առիթով եղած կորուստըմերձաուր հաշուով շուրջ մէկ միլիոն պէտք է նկատել»⁹⁹:

Հաջորդիվ հեղինակը ներկայացնում է վերապրածների թիվը՝ «Թուրքահայերէն տարագիր հայութեան բեկորները, իսլամացած հայեր եւ հայ զինուորներ»՝ 200 000, «Կովկաս» ապաստանած հայեր՝ 500 000, Սիրիայում, Միջագետքում, Կիլիկիայում և Կոնիայում մնացած հայեր՝ 250 000, ընդամենը՝ 950 000 (առանց Կ.Պոլսի հայության)¹⁰⁰:

Չիթունին, աղյուսակում համադրելով արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներից քաղած 1845-1915 թթ. տարբեր վիճակագրություններ, հանգում է այն եզրակացությանը, որ 1915 թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության հայերի ընդհանուր թիվը, միջին հաշվով, 2 500 000 էր, որից 200 000-ը՝ եվրոպական Թուրքիայում, 800 000-ը՝ Փոքր Ասիայում և «Պաղեստին-Միջագետքի» հատվածում, իսկ շուրջ 1 500 000-ը՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վեց նահանգներում¹⁰¹:

Չիթունին, ըստ երևույթին, առաջին ուսումնասիրողն է, ով «1915-1919 ընդհանուր պատերազմի շրջանին ջարդուած, մեռած, փճացած» հայերի թիվը հաշվում է մոտ մեկուկես միլիոն: Այս թիվը ստանալու համար նա համադրում է 1915 և 1919 թթ. դրությամբ ամբողջ աշխարհում բնակվող հայերի՝ իր հաշված թվերը, համապատասխանաբար՝ 5 062 486 և 3 630 000, որոնց տարբերությունը կազմում է 1 432 486¹⁰²:

Այստեղ հարկ է արձանագրել, որ ներկայումս առավել ընդունված և պատմագիտական գրականության մեջ առավել արժարժված նախատեղեկյան շրջանի արևմտահայության 2.5 միլիոն և գոհերի 1.5 միլիոն թվերն այդ ժամանակ, բացի Չիթունուց, այլ հեղինակներ չեն հիշատակել. ժամանակի հայկական մամուլը, ինչպես նաև հար-

97 Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, *Հայաստան: Աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակետներով: Իրացուած ազգ. խորհրդակց. ժողովի «Փաստաթուղթերու յանձնախումբ»* էն (Կ.Պոլիս, տպ. «Օ. Արզուման», 1919):

98 Տե՛ս Չիթունի, *Յուշիկը Հայաստանի* (Կ.Պոլիս, տպ. «Օ. Արզուման», 1919): Նույնի՝ Աս ու լիս Հայաստանի (Կ.Պոլիս, տպ. «Կ. Քէշիշեան որդի», 1920):

99 Մեսրոպ, *Հայաստան*, 67 (արևմտահայության, Արևմտյան Հայաստանի, Հայկական լեռնաշխարհի նախատեղեկյան և հետեղեկյան ժողովրդագրության հարցերին հեղինակը նվիրել է «Թուրքիոյ Հայոց թիւը» (էջ 63-68), «Հայոց թիւը ամբողջ աշխարհին մէջ» (էջ 68-72), «Հայերը Հայկական բարձրավանդակին վրայ» (էջ 72-74), «Նոր Հայաստանի հայ բնակչութիւնը» (էջ 74-76) ենթագլուխները):

100 Տե՛ս նույն տեղում, 75:

101 Տե՛ս Չիթունի, *Յուշիկը Հայաստանի*, 62-63: Հայ ուսումնասիրողներից Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակի դրությամբ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը 2.500.000 է հաշվել դեռևս «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը (տե՛ս Համբարձում Առաքելեան, «Թուրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը», *Արօր. միամսեայ հանդէս. ընդհանուր գրական, գիտական-ժողովրդական եւ խաղաղասիրական*, դեկտեմբեր, 1913, 78):

102 Տե՛ս նույն տեղում, 64:

ցին անդրադարձած այլ հայ հեղինակներ ընդունել և լայնորեն շրջանառել են համապատասխանաբար 2 միլիոն և 1 միլիոն թվերը¹⁰³:

բ. Հայ միացյալ պատվիրակության հաշվումները

Ցեղասպանության գոհերի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ են պարունակում Հայկական միացյալ պատվիրակության (ղեկավարներ՝ Պողոս Նուբար փաշա և Ավետիս Ահարոնյան) կազմած երկու հուշագրերը, որոնք ներկայացվել են 1919 թ. Փարիզում հրավիրված հաշտության վեհաժողովին: Փաստաթղթերից մեկը նվիրված էր միացյալ Հայաստանի սահմաններին («Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ»¹⁰⁴։ ներկայացվել է վեհաժողովի Գերագույն խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 26-ի նիստին), մյուսը՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայ ժողովրդի (իր արևելահայ և արևմտահայ հատվածներով) կրած մարդկային և նյութական կորուստների ու դրանց դրամական փոխհատուցման հաշվարկին («Թուրքահայաստանի և Կովկասում Հայաստանի Հանրապետության հայության կրած վնասների համար հատկացումների և հատուցումների մոտավոր աղյուսակ»¹⁰⁵։ շրջանառության մեջ է դրվել 1919

103 Տե՛ս, օրինակ, Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմությունը (1914-1918)* (Կ.Պոլիս, հրատարակություն «Հայաստան» գրատան, 1921), Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 243 («.... այս վերջին սպանդին մեջ որ միմիայն հայոց աւելի քան մէկ միլիոն հոգի արժեց»), 263 («.... մէջտեղը աւելի քան մէկ միլիոն դիակներ կային»), Գրիգորիս ծ. վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն: Պեղիմէն դէպի Զօր 1914-1920: Ա. հատոր* (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1922), 118 («.... սպաննուածմէկ միլիոն հայերուն պարտադրուելիք պատիժը մահուանէ տարբեր բան մը չէր կրնար ըլլալ»), 133 («.... իսկ այս աստիճան կոյր վստահութիւնն՝ ավաղ մէկ միլիոն անմեղ ժողովրդիկեանքերն արժեց»), Թէոդիկ, *Զուլումը եւ մեր որբերը* (Կ.Պոլիս, տպագր. «Կ. Քէշիշեան որդի», 1921), 15 («Հայը լիովի վճարած եղաւ ...իր արիւնի պարտքը, զոհ տալով առանէ քան մէկ միլիոն հոգի»), Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ 11ի* (Կ.Պոլիս, տպագրություն «Օ. Արզուման», 1919), 53 («.... ի խոնարհ մէկ միլիոն այսչափ գոհերով՝ որոնց ճշգրիտ մահագրութիւնը կարողութեան սահմանէն դուրս է որ եւ է պատմագրի») և այլն:

104 Բնագիրը ֆրանսերեն է (տե՛ս *La question armenienne devant la conférence de la paix* (Paris: Dupont, 1919)): Հուշագիրը նույն՝ 1919 թ. թարգմանվել և լույս է տեսել նաև հայերեն (արևմտահայերեն և արևելահայերեն) և անգլերեն (տե՛ս *Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ* (Թիֆլիս, տպ. «Աշխատատը», 1919), *Հայկական հարցը խաղաղության ժողովին առջև* (Բոսթոն, 1919), *The Armenian Question before the Peace Conference* (New York: Press Bureau, The Armenian National Union of America, 1919)):

105 Բնագիրը ֆրանսերեն է (տե՛ս *Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase* (Paris, 1919)): Հուշագրի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս *1915-1965 Յուշանստեան Մեծ Եղեռնի, պատրաստեց՝ Գ. Ահարոնեան (Պեղյոթ, «Զարթոնք» օրաթերթի հրատ., 1965)*, էջ 1020-1022, 1025-1028, տե՛ս նաև *Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին* («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող, առաջաբանի և ծանոթ. հեղինակ՝ Ա. Զաքարյան, խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2005), 221-228:

Այս հուշագիրը ներկայացվել է 1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում հրավիրված Հայ ազգային համագումարի հավանությանը: Փաստաթղթի վերջնական տարբերակի վրա աշխատանք են կատարել նաև Կ.Պոլսից պատվիրակները, այդ թվում՝ պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյանը, ով՝ որպես արդեն հիշատակված Ազգային խորհրդակցական ժողովի անդամ, քաջատեղյակ էր արևմտահայությանը վերաբերող վիճակագրություններին (տե՛ս *Համահաւար ատենագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922): Գիրք Ա. Ատենագրութիւններ*, խմբ. եւ ծանօթ.՝ Վաչէ Ղազար-

թ. ապրիլի 6-ին):

«Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ» տեղեկագրում մասնավորապես նշվում էր, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայերի կորուստները գերազանցել են 1 000 000-ը, ինչը 4 500 000 կազմող ազգի համար (նկատի է առնված այդ ժամանակ բոլոր երկրներում ապրող հայերի ընդհանուր թիվը) համամասնորեն ավելի մեծ է, քան պատերազմին մասնակցած որևէ այլ ազգության կրած կորուստը¹⁰⁶:

Հուշագրի մեկ այլ հատվածում նույնպես շեշտվում էր Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում զոհված հայերի մեկ միլիոն թիվը, ինչպես նաև նշվում, որ 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի ստորագրումից ի վեր թուրքական իշխանությունների կողմից բնաջնջվել է ավելի քան երկու միլիոն հայ (հաշվի է առնված նաև կոտորածների և գաղթերի հետևանքով բնակչության նվազումը)¹⁰⁷:

«Թուրքահայաստանի և Կովկասում Հայաստանի Հանրապետության հայության կրած վնասների համար հատկացումների և հատուցումների մոտավոր աղյուսակում» որպես զոհված հայերի թիվ նույնպես ընդունվում է մեկ միլիոնը (200 000 ընտանիք)¹⁰⁸: Տեղեկագրի ներածականի «Տուժած ընտանիքների թիվը» բաժնում նշվում է, որ պատերազմի սկզբում Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը 2 026 000 էր, որից շուրջ 1 800 000-ը (360 000 ընտանիք՝ մեկ ընտանիքում 5 անձ հաշվով, այդ թվում՝ 1/4-ը, այսինքն՝ 90 000-ը՝ քաղաքաբնակ, իսկ 3/4-ը, այսինքն՝ 270 000-ը՝ գյուղաբնակ) ենթարկվել են կոտորածի ու տեղահանության և կամ ապաստան գտել Կովկասում¹⁰⁹:

Հայկական պատվիրակության հետազայում հրատարակված այլ հուշագրերում և տեղեկագրերում ևս շարունակվում է արծարծվել 1 000 000-ը որպես զոհերի ընդհանուր թիվ: Այսպես, օրինակ, Լոզանի հաշտության վեհաժողովի համար 1922 թ. դեկտեմբերին պատրաստած «Հայաստանը և Հայկական հարցը մինչև պատերազմը, պատերազմի ընթացքում և պատերազմից հետո» ֆրանսերեն տեղեկագրում նշվում էր, որ ասիական Թուրքիայում (առանց Կոստանդնուպոլսի) բնակվող 1 850 000 հայերից (1 018 000-ը՝ վեց հայկական նահանգներում, 200 000-ը՝ Կիլիկիայում, մնացածը՝ տարբեր վայրերում) մոտ մեկ միլիոնը սպանվել կամ մահացել են արքայի ճամբարներում (չհաշված համիդյան վարչակազմի ջարդերի զոհերը, որոնց թիվը, ըստ տեղեկագրի հեղինակների, գերազանցում էր 400 000-ը), 300 000-ը կարողացել են փախչել դեպի Կովկաս, իսկ մոտ 400 000-ը ցրվել են Սիրիայում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում և այլուր¹¹⁰: Տեղեկագրի հավելվածներից մեկում տրվում էր ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայերի

եան (Երուսաղեմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 2021), 43):

106 Տե՛ս *La question arménienne devant la conférence de la paix*, 4:

107 Տե՛ս նույն տեղում, 16:

108 Տե՛ս *Tableau approximatif des réparations et indemnités*, 7:

109 Տե՛ս նույն տեղում, 3-4 (ի հիմնավորումն այս տվյալի՝ ներկայացվում էին Յ. Լեփսիուսի և Ամերիկյան նպաստամատույցի (American Committee for Armenian and Syrian Relief) տվյալները՝ համապատասխանաբար 1 640 350 և 1 736 000):

110 Տե՛ս *Délégation de la République arménienne, L'Arménie et La Question Arménienne Avant, pendant et depuis la guerre* (Paris, 1922), 53:

մանրամասն վիճակագրությունը 1922 թ. նոյեմբերի դրությամբ: Համաձայն այդ տվյալների՝ վերապրածների թիվը 817 873 էր, որից Կ.Պոլսում, Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում մնացած հայեր՝ 280 173 (տրվում է բաշխումը՝ ըստ գավառների), և տարբեր երկրներում փախստական հայեր՝ 537 700 (տրվում է բաշխումը՝ ըստ երկրների)¹¹¹:

Արժանահիշատակ է, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության պետական գործիչ Ալեքսանդր Խատիսյանն իր «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» աշխատանքում հաղորդում է, որ Հայկական միացյալ պատվիրակությունը 1923 թ. Լոզանի խորհրդաժողովին ներկայացրել է նաև արևմտահայությանը վերաբերող վիճակագրական այլ տվյալներ, որոնց համաձայն՝ արևմտահայերի թիվը նախքան 1915 թ. 2 250 000 էր, որից 1 250 000-ը ջարդի են ենթարկվել, 700 000-ը գաղթել են Կովկաս, Պարսկաստան, Սիրիա, Հունաստան, բալկանյան պետություններ և այլուր: Նշվում էր, որ «ներկայիս Տաճկաստանի գիւղերը 130 000 հայություն կա միայն և 150 000 ալ Պոլսի մէջ, որոնք միշտ ենթակալ են գաղթելու»¹¹²:

Կարելի է ենթադրել, որ զոհերի 1 250 000 թվում ներառված են նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո՝ 1919-1922 թթ., քեմալականների գործողությունների, սովի և համաճարակների հետևանքով զոհված հայերը, այսինքն վերջինները, ըստ հայկական պատվիրակության հաշվումների, 250 000 էին¹¹³:

Արժանահիշատակ է, որ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար լորդ Ջորջ Զերգոնն ընդունեց և արձարծեց Հայկական միացյալ պատվիրակության այս տվյալները Լոզանի հաշտության վեհաժողովի՝ Հայկական հարցի քննարկմանը նվիրված նիստերի ժամանակ: Մասնավորապես 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստին նա Օսմանյան կայսրության նախաեղեռնյան հայ բնակչության թիվը նույնիսկ հասցրեց

111 Տե՛ս նույն տեղում, 69-71:

112 Ալեքսանդր Խատիսյան, *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը* (Աթենք, տպագրություն «Նոր օր», 1930), 318:

113 Ցավոք, Ա. Խատիսյանը չի նշում, թե որ աղբյուրից է քաղել նախաեղեռնյան հայ բնակչության և զոհերի այս տվյալները. հայկական պատվիրակության՝ Լոզանի խորհրդաժողովին ներկայացված հուշագրերում դրանք վկայված չեն: Ինքը՝ Ա. Խատիսյանը, հաջորդիվ բերում է հայկական պատվիրակության՝ Լոզանի վեհաժողովի ուշադրությանը տարբեր ժամանակներում ներկայացված երկու գրություններ, որոնցում հիշատակվում են հայկական մարդկային կորուստների համապատասխանաբար 1 միլիոն և 1.5 միլիոն թվերը: Այսպես՝ 1922 թ. նոյեմբերին Լոզանի խորհրդաժողովին ներկայացված հուշագրում նշվում էր. «1914 թականէն իվեր մէկ միլիոնէ ատէի հայեր ոչնչացած են ջարդերու, տեղահանութեան եւ զրկանքներու պատճառով. հարիւր հազարներ գաղթած են օտար վայրեր: Աւելցուցէ նաեւ 150 000 որբերու հսկայական թիւը...: Պաշտօնապէս յայտարարած է արդէն Ազգերու Դաշնակցութեան [Ազգերի լիգա – Ռ. Թ.-], որ 73.350 հայ կիներ եւ մանուկներ, բոնի ուժով տարած են իսլամական հարեմները եւ դեռ մինչեւ այսօր ալ հոն կը մնան: Այսպիսով 700 000 հայութիւն ներկայիս զրկւած է իր ունեցածէն, թշուառ մայր երկրէն եւ կ'ապրի աշխարհիս զանազան կողմերը» (նույն տեղում, 323): Իսկ Անտանտի երկրների միացյալ պատվիրակությանը հասցեագրված 1923 թ. փետրվարի 3-ի ծանուցագրում կարդում ենք. «Եթէ հայեացք մը նետենք անոր [հայ ժողովրդի – Ռ. Թ.-] նիթական եւ ֆիզիքական կորուստներու վրայ, կը տեսնենք, որ 1 500 000 փճացեր են ջարդերէ եւ տեղահանութիւններէ, որ 700.000 դեռ կը թափառին անապաստան, որ 100 000 որբեր բռն են դարձած բարեգործական ընկերութիւններու վրայ» (նույն տեղում, 354):

3 միլիոնի՝ հետևյալ հռետորական հարցադրումներն ուղղելով թուրքական պատվիրակության նախագահ Իզզեթ փաշային. «Ինչպե՞ս պատահեց, որ Փոքր Ասիայի տարածքում նախկինում բնակվող 3 000 000 հայերից մնացին 130 000-ը: Մի՞թե իրենք իրենց սպանել են, թե՛ կամովին փախել: Ինչ ճնշման ներքո էր իրականացվել այդ կրճատումը: Երբ վերջերս ֆրանսիական զորքերը հեռացան Կիլիկիայից, ինչո՞ւ այդ երջանիկ ու բավարարված մարդկանցից 60 000-80 000-ը փախան նրանց հետ. ուրիշ տեղերում թշվառության մեջ ապրելո՞ւ համար՝ թողնելով իրենց տներն ու ընտանիքները: Ինչո՞ւ հարյուր հազարավոր հայեր այժմ փախստականներ են աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում, եթե նրանց ընդամենը պետք է վերադառնալ Թուրքիայի կառավարության ջերմ գիրկը: Ինչո՞ւ է Հայկական հարցը համարվում աշխարհի մեծագույն խայտառակություններից մեկը»¹¹⁴:

Ինչևէ, լորդ Քերզոնի այս հռետորական պոռթկումը որևէ ազդեցություն չթողեց թուրքական պատվիրակության՝ Թուրքիայի տարածքում ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու հարցում անգիշում կեցվածքի վրա: 1923 թ. հուլիսի 24-ին Լոզանի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո Հայկական հարցը և դրան ածանցյալ Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվաքանակի, Օսմանյան Թուրքիայի նախաեղեռնյան և հետեղեռնյան հայ բնակչության թվաքանակի հարցերը դուրս թողնվեցին միջազգային դիվանագիտության օրակարգից՝ այլևս դառնալով պատմագիտական ուսումնասիրությունների առարկա:

Ամփոփենք: Անգլո-ամերիկյան, գերմանական, օսմանյան և հայկական վերոնշյալ բոլոր տվյալների համադրումն ու վերլուծությունը թույլ են տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. 1915-1916 թթ. զոհված հայերի առավել ընդունված թիվը, ըստ գրեթե բոլոր խմբերի տվյալների, մոտ մեկ միլիոն է¹¹⁵ (տե՛ս Աղյուսակ 1):

2. Ըստ ավելի մանրամասն հաշվումներ պարունակող աղբյուրների (Ա. Թոյնբի, Յ. Լեփսիուս և դրանցից սերող աղբյուրներ)՝ այս մեկ միլիոնից մոտ 600 հազարը զոհվել են 1915 թ.՝ տեղահանության և կոտորածների ընթացքում, 400 հազարը՝ 1916 թ. Միրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում սովից ու համաճարակներից, այնուհետև՝ ճամբարների լուծարմանը հետևած գործողություններից:

3. Ավելի մանրամասն հաշվումներ պարունակող աղբյուրները (Ա. Թոյնբի, Յ. Լեփսիուս, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան և դրանցից սերող աղբյուրներ) զոհերի թվաքանակը որոշելու հարցում օգտվել են արևմտահայերի նախաեղեռնյան շրջանի և 1915-1916 թթ. տեղահանությունն ու կոտորածները վերապրածների թվերը համադրելու մեթոդից:

4. Այս հաշվումներում արևմտահայերի նախաեղեռնյան թվաքանակը գրեթե

114 Turkey № 1 (1923). *Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace* (London: H.M.S.O., 1923), 211-212.

115 Այս թվում ներառված չեն նախքան 1915 թ. բռնազաղթը հատկապես Վանի և Բիթլիսի նահանգներում տեղի ունեցած կոտորածների զոհերը, ինչպես նաև Կովկասում ապաստանած արևմտահայության՝ 1915-1916 թթ. սովից և համաճարակներից ունեցած կորուստները:

բոլոր աղբյուրները տալիս են ըստ հայկական տվյալների: Ա. Թոյնբիի և Յ. Լեփսիուսի դեպքում աղբյուրը Մադաքիա Օրմանյանի վիճակագրությունն է (1902-1910 թթ.), քանի որ այդ ժամանակ այն միակ հրատարակված օտարալեզու, ըստ թեմերի բաշխում պարունակող աղբյուրն էր (դրա համաձայն՝ 1915 թ. նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը մոտ 1 850 000 էր): Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանն օգտվել է իր տրամադրության տակ եղած ավելի թարմ՝ 1912 թ. վիճակագրությունից, ըստ որի՝ արևմտահայության թիվը 2 026 700 էր:

5. Ըստ վերոնշյալ տվյալների՝ 1915 թ. բռնագաղթի են ենթարկվել 1 200 000-1 400 000 հայեր, որոնցից Սիրիա և Միջագետք են հասել մոտ 600 հազարը, և 1916 թվականը վերապրել մոտ 200 000-ը (որոնց թվում՝ իսլամացած կանայք և երեխաներ, որոնցից շատերը հետագայում ազատագրվել և վերադարձվել են հայ համայնքին):

6. Եթե հիմք ընդունենք նախաեղեռնյան շրջանի արևմտահայ ազգաբնակչության՝ Մ. Օրմանյանի հաղորդած թվաքանակը, ապա 1915-1916 թթ. ընթացքում Հայոց ցեղասպանությանը զոհ է գնացել արևմտահայության 55%-ը, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների պարագայում՝ 50%-ը:

7. Ի տարբերություն հաշվումների հիմքում դրված արևմտահայության նախաեղեռնյան տվյալների (1.8-2 միլիոն), որոնք գուցե իրական տվյալներից ցածր են և հետևաբար ենթակա են ճշտման, ցեղասպանությունը վերապրած արևմտահայության 800 հազար - 1 միլիոն թիվը երբեք չի վիճարկվել:

8. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հնարավորինս ճշգրիտ, իրականին մոտ թիվ ստանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հարցը նահանգ առ նահանգ՝ հայթայթելով և համադրելով տվյալ վարչական միավորի նախաեղեռնյան և հետեղեռնյան շրջանների հայության թվաքանակի վերաբերյալ հնարավորինս շատ վիճակագրական տվյալներ:

9. Առանձին ուսումնասիրության թեմա է Կովկասում ապաստան գտած արևմտահայության շրջանում 1915-1918 թթ. սովի և համաճարակների հետևանքով կորուստների, ինչպես նաև 1919-1922 թթ. քեմալականների գործողությունների հետևանքով հայ ժողովրդի տված զոհերի հաշվումը:

Աղյուսակ 1. Հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը՝ ըստ 1916-1923 թթ. հաշվումների

	Թվական	Աղբյուր	Զոհերի թիվը
1	1915 թ. սեպտեմբերի 29	Ջեսսի Ջեքսոն	1 000 000
2	1915 թ. հոկտեմբերի 6	Ջեյմս Բրայս	800 000
3	1915 թ. հոկտեմբերի 26	Հայր Դունկել	1 000 000
4	1915 թ. նոյեմբերի 8	Հերման Հոֆման	600 000
5	1915 թ. նոյեմբերի 10	Զավեն Տեր-Եղիայան	800 000-1 000 000
6	1915 թ. դեկտեմբերի 2	Կ.Պոլսում ավատրոհունգարական դեսպանություն	1 000 000
7	1915 թ. դեկտեմբերի 20	Վալտեր Ռյուսլեր	800 000
8	1916 թ. մարտի 7	Ֆրիդրիխ Գուստավ Պիֆֆլ	1 000 000
9	1916 թ. մայիս	Հայերի և ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտե	600 000
10	1916 թ. օգոստոս	Մարտին Նիպագե	1 000 000
11	1916 թ. նոյեմբեր	«Կապույտ գիրք»	600 000
12	1916 թ. վերջ	Հերբերտ Ադամս Գիբբոնս	1 000 000
13	1917 թ.	Անդրեյ Մանդելշտամ	1 000 000
14	1918 թ. ամառ	Ջիզֆրիդ Ֆոն Լյուբիխաու (Յոհաննես Էհման)	1 500 000
15	1918 թ. նոյեմբեր	Օսմանյան խորհրդարան	1 000 000
16	1919 թ. գարուն	Օսմանյան կառավարություն	800 000
17	1919 թ.	Գևորգ Մեսրոպ	1 000 000
18	1919 թ.	Յոհաննես Լեփսիուս	1 000 000
19	1919 թ.	Պաուլ Ռոքբախ	1 000 000
20	1919 թ.	Հենրի Մորգենթաու	1 000 000
21	1919 թ.	Քինգ-Քրեյնի հանձնախումբ	1 000 000
22	1919 թ.	Ջեյմս Հարբորդ	800 000
23	1920 թ.	Չիթունի	1 500 000
24	1920 թ.	Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարություն («Հայաստան և Քուրդիստան» տեղեկագիր)	1 000 000
25	1920 թ. մարտի 11	Ջեյմս Բրայս	1 000 000
26	1921 թ. ապրիլի 1	Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան – Թեոդիկ	1 000 000
27	1923 թ.	Հայկական միացյալ պատվիրակություն	1 250 000

Աղյուսակ 2. Օսմանյան կայսրության նախաեղեռնյան և հետեղեռնյան հայ բնակչության թիվը՝ ըստ 1916-1923 թթ. հաշվումների

	Թվական	Աղբյուր	Հայերի թիվը Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանության նախօրյակին	Ջոհերի թիվը	Վերապրածների թիվը
1	1916 թ. մայիս	Հայերի և ասորիների օգնության ամերիկյան կոմիտե	1 600 000-2 000 000	600 000	–
2	1916 թ. նոյեմբեր	«Կապույտ գիրք»	1 800 000	600 000	–
3	1917 թ.	Անդրեյ Մանդելշտամ	1 800 000	1 000 000	800 000
4	1919 թ.	Գևորգ Մեսրոպ	2 100 000	1 000 000	1 000 000
5	1919 թ.	Հայկական միացյալ պատվիրակություն	2 026 000	1 000 000	1 000 000
6	1919 թ.	Յոհաննես Լեփսիուս	1 845 450	1 000 000	845 000
7	1919 թ.	Ջեյմս Հարբորդ	1 500 000 ¹¹⁶	800 000	700 000
8	1920 թ.	Չիթունի	2 500 000	1 500 000	1 000 000
9	1920 թ.	Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարություն («Հայաստան և Քուրդիստան» տեղեկագիր)	1 800 000	1 000 000	800 000
10	1921 թ. ապրիլի 1	Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան – Թեոդիկ	2 026 700	1 000 000	1 056 000
11	1923 թ.	Հայկական միացյալ պատվիրակություն	2 250 000	1 250 000	1 000 000

116 Միայն ասիական Թուրքիայի հայեր:

**CALCULATIONS OF THE ARMENIAN DEATH TOLL DURING THE MAIN
PHASE OF THE ARMENIAN GENOCIDE (1915–1916): SOURCES, DATA,
AND METHODS, 1915–1923**

Robert Tatoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Data on the number of victims of the Armenian Genocide began to emerge as early as late 1915 to early 1916, while the extermination campaign against the Armenians was still underway. At the time, estimates of victim numbers served both practical political and humanitarian purposes—raising international awareness of the Ottoman government's crimes by illustrating the scale of the catastrophe, seeking to halt the persecution of Armenians, and organizing relief efforts to support the survivors.

The question of the number of Armenian victims remained a subject of discussion immediately after World War I, particularly in the context of diplomatic negotiations surrounding the Armenian Question. During this period, it gained importance primarily in relation to efforts to establish reparations for the human and material losses suffered by the Armenian people.

According to calculations made between 1915 and 1923, the most widely accepted estimate for the number of Armenians who perished during the main phase of the genocide (1915–1916) is approximately one million. Based on sources containing more detailed estimates—such as those by Arnold Toynbee, Johannes Lepsius, and others derived from them—of this total, around 600,000 died in 1915 as a result of deportations and massacres, and approximately 400,000 perished in 1916 in concentration camps in Syria and Mesopotamia due to starvation, disease, and subsequent actions following the dissolution of the camps.

Key words: Armenian Genocide, number of victims, statistics, Arnold Toynbee, Johannes Lepsius, Armenian Patriarchate of Constantinople.

**ПОДСЧЁТЫ ЧИСЛЕННОСТИ ЖЕРТВ ОСНОВНОГО ЭТАПА
ГЕНОЦИДА АРМЯН (1915–1916 ГГ.): ИСТОЧНИКИ, ДАННЫЕ
И МЕТОДЫ, 1915–1923 ГГ.**

Роберт Татоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

Данные о численности жертв Геноцида армян начали появляться уже в конце 1915 — начале 1916 года, когда программа уничтожения армян ещё продолжалась. В то

время подсчёт жертв преследовал практические политические и гуманитарные цели — информирование международного сообщества о преступлении османского правительства путём представления масштабов катастрофы, прекращение преследования армян и организация сбора средств для помощи выжившим.

Вопрос о численности жертв продолжал обсуждаться и сразу после Первой мировой войны в ходе дипломатических переговоров, связанных с Армянским вопросом. В то время он имел особое значение в контексте определения компенсации за человеческие и материальные потери армянского народа.

Согласно осуществлённым в 1916-23 годах подсчётам, общепринятое число армян, погибших в 1915-16 гг. составляет около одного миллиона. По данным источников, содержащих более детальные подсчёты (Арнольд Тойнби, Иоганнес Лепсиус и источники, основанные на их данных), из этого миллиона около 600 000 погибло в 1915 году во время депортаций и массовых убийств, а 400 000 — в 1916 году в концентрационных лагерях в Сирии и Месопотамии от голода и эпидемий, а затем в ходе действий, последовавших за ликвидацией лагерей.

Ключевые слова: Геноцид армян, число жертв, статистика, Арнольд Тойнби, Иоганнес Лепсиус, Армянский патриархат Константинополя.

REFERENCES

1915-1965 Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի [Memorial Book of the Great Crime, 1915-1965]. Edited by G. Aharonian. Beirut: “Zartong” daily publishing, 1965;

«800,000 հայեր ջարդուած են» [800,000 Armenians Massacred], *Chakatamart*, daily (Constantinople), 15 March 1919;

«Ահաւոր թիւեր» [Horrible numbers]. *Hayastan* (Sofia), 19 August 1915;

«Բաղդատական վիճակագրութիւն հայ բնակչութեան Օսմ. Կայսրութեան մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին» [Comparative Statistics of the Armenian Population in the Ottoman Empire before and after the Deportation (Prepared on April 1, 1921)]. Teodik, *Everyone's Almanac 1922, year XVI*. Constantinople: M. Hovakimian printing, 1921, 261-265;

Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918: Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր I: Հրատարակությունը և ներածությունը՝ Յոհաննես Լեփսիուսի: [Germany and Armenia 1914-1918: A Collection of Diplomatic Documents. Volume I. Published and introduced by Johannes Lepsius]. Translated from German by V. Minalyan. Yerevan: «Grakan hayreniq» («Hayastan»), 2006;

Դատավարություն Թալատ-փաշայի: Մղագրական զեկուցում [Trial of Talaat Pasha: Stenographic Report]. Vienna: Mekhitarist Printing, 1921;

«Թուրքիոյ Հայոց վիճակացոյցը պատրաստուած 1921-ի սկիզբը» [Statistics of Armenians in Turkey, Prepared at the Beginning of 1921]. *Azg* (Boston), 7 April 1921;

«Հայ հրապարակագրութեան անգերազանցելի վարպետը Շաւարշ Միսաքեան հանկարծամահ եղավ Փարիզի մէջ» [The Unparalleled Master of Armenian Journalism, Shavarsh Misakian, Passed Away Suddenly in Paris]. *Azduk* (Beirut), year 30, № 277, 29 January 1959;

Համահաւաք ատենագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովի, Համագումար Ազգային ժողովի եւ Համազգային խորհուրդի (1919-1922): Գիրք Ա. Ատենագրութիւններ [Corpus of Minutes of the National Representative Assembly, Interdenominational Representative Assembly, and Mixed Council of the Armenians of Turkey (1919-1922). Book I. Minutes]. Edited and Annotated by Vatche Ghazarian. Jerusalem: Printing by St. James Monastery, 2021;

Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) [The Losses of the Armenian People During World War I (“Commission for Investigating the Damages Suffered by the Armenian People During the World War” – Collection of Documents and Materials)]. Compiled, Preface and Notes by A. Zakaryan, Edited by L. Barseghyan. Yerevan: NAS RA Armenian Genocide Museum-Institute, 2005;

Հայկական հարցը խաղաղութեան ժողովին առջեւ [The Armenian Question Before the Peace Conference]. Boston, 1919;

Հայկական հարցը հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ [The Armenian Question Before the Peace Conference]. Tiflis: Printing by “Ashkhatavor”, 1919;

“Результаты турецкихъ звѣрствъ” [The Results of Turkish Atrocities], *Armianskiy Vestnik*, February 8, 1916, No. 2;

Abrahamyan, A. G. «Մի քանի վավերագրեր Մեծ եղեռնի արյունոտ օրերից» [Several Documents from the Bloody Days of the Great Crime]. *Etcmiadzin* 37, №4 (1980), 51-56;

Aghazarian, Mihran. *Աքսորականի յուշեր* [Memoirs of an Exilee]. Adana: Printing by “Hay Dzhayn”, No. 5, 1919;

Akuni, Sepuh. *Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը* (1914-1918) [The Complete History of the Massacre of a Million Armenians (1914-1918)]. Constantinople: Published by “Hayastan” Bookstore, 1921;

Antonian, Aram. *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէաթ փաշա* [The Great Crime: The Last Armenian Massacres and Talaat Pasha]. Boston: “Pahak” printing, 1921;

Aqsorakan episkopos. «Վտարեալ հայութեան խաչի ճամբան» [The Exiled Armenians' Path of the Cross]. *Koch'nak* 18 (New York), №16, 20 April 1918: 2003-2004;

Arakelyan, Hambardzum. «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը» [Statistics of the Turkish-Armenian Population]. *Aror, Monthly Journal*, Year IV, December 1913, 41-79;

Avetisyan M. A., Hovhannisyan J. A. «Փաստաթղթեր 1915 թ. ցեղասպանության

վերաբերյալ» [Documents on the 1915 Genocide], *Herald of Social Sciences*, 1995, No. 1, 211-224;

Balakian, Grigoris. *Հայ Գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունն: Պեղինէն դէպի Զոր 1914-1920: Ա. հատոր* [Armenian Golgotha: Episodes from the Armenian Martyrology. From Berlin to Der Zor, 1914-1920. Volume I.]. Vienna: Mekhitarist printing, 1922;

Chitouni. *Աս ու յիս Հայաստանի* [Conversations about Armenia]. Constantinople: Printing by K. Keshishian & Son, 1920;

Chitouni. *Յուշիկք Հայաստանի* [Memories of Armenia]. Constantinople: Printing by O. Arzuman, 1919

Dadrian, Vahakn. *Հայկական ցեղասպանությունը Խորհրդարանային եւ Պատմագիտական Բնասրկումներով* [The Armenian Genocide in Parliamentary and Historical Discussions]. Massachusetts: "Paykar" publishing, 1995;

Gibbons, Herbert Adams. *Ժամանակակից պատմության սևագոյն էջը: 1915ի հայկական դէպքեր* [The Blackest Page of Modern History: Events in Armenia in 1915]. (New York) "Hayk" Printing, 1916;

Gust, Wolfgang. *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916* [The Armenian Genocide 1915-1916]. Yerevan: "Hayagitak" publishing, 2008;

Kaiser, Hilmar. *Դէր Էզ-Զորի խաչողիներում: Մահ, վերապրում և ընդհատակյա մարդասիրական դիմադրություն Հալեպում 1915-1917 թթ.* [At the Crossroads of Deir ez-Zor: Death, Survival, and Underground Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917]. Yerevan, 2015;

Khatissian, Alexander. *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը* [The Origin and Development of the Republic of Armenia]. Athens: Printing by "New Day", 1930;

Lernian, R. «Մեծ աղէտի օրերուն» [During the Days of the Great Disaster], *Hayrenik* (Boston), Year VI, No. 8 (68), June 1928, 105-114;

Manvelyan, Sergey. «Հայոց ազգային սահմանադրության Եւ Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքության վերացման երիտօրրքական քաղաքականությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին» [Young Turks' policy on the abolition of the Armenian National Constitution and the termination of the activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople during the World War I], *Etchmiadzin* 76, № 3 (2019), 120-130;

Mesrop, Georg. *Հայաստան: Աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակետներով: Իրացուած ազգ. խորհրդակց. ժողովի «Փաստաթուղթերու յանձնախումբ»-էն* [Armenia: From Geographical, Historical, Ethnographic, Statistical, and Cultural Perspectives. Compiled by the 'Documents Committee' of the National Consultative Assembly]. Constantinople: O. Arzuman printing, 1919;

Minasyan, M. «Զավեն Արքեպիսկոպոս Տեր-Եղիայան» [Archbishop Zaven Ter-Yeghiayan], *Etchmiadzin* 4, № 5-6 (1947), 12-14;

Morgenthau, Henry. *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը* [Ambassador Morgenthau's story]. Yerevan, AGMI, 2012.

Soghomonyan, A. J. «Հարբորդի զինվորական առաքելությունը և Հայաստանի մանդատը» [Harbord's military mission and the mandate for Armenia]. Herald of Social Sciences, 1985, № 9: 13-23;

Tatoyan, Robert. «Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.)» [The Questions of Number of Western Armenians and the Ethnic Composition of Population of Western Armenia at the Paris Peace Conference in 1919-1920], *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, № 1 (2016), 44-82;

Tatoyan, Robert. «Արևմտահայության թվաքանակի և Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվի հարցերի նկատմամբ թուրքական պատմագրության որոշ նոր մոտեցումների մասին» [Analysis of Some New Approaches in the Turkish Historiography Concerning the Questions of Numbers of Western Armenian Population and the Armenian Genocide Victims], *Ts'eghaspanagitakan handes* 2, №2 (2014), 90-99;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայութեան կրած մարդկային և նիւթական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թուականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի արխիվի նիւթերի) (Մաս 1)» [Efforts (made in 1919-1920) of the Armenian Patriarchate of Constantinople to gather statistics of human and material losses suffered by the Western Armenians during the Armenian Genocide (according to the archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem) (Part 1)], *Etchmiadzin* 76, №4 (2019), 63-80;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայութեան կրած մարդկային և նիւթական կորուստները վիճակագրելու Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի փորձերը 1919-1920 թուականներին (ըստ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի արխիվի նիւթերի) (Մաս 2)» [Efforts (made in 1919-1920) of the Armenian Patriarchate of Constantinople to gather statistics of human and material losses suffered by the Western Armenians during the Armenian Genocide (according to the archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem) (Part 2)], *Etchmiadzin* 76, № 5 (2019), 53-86;

Tatoyan, Robert. «Մեծ եղեռնի որբերի թվաքանակի վերաբերյալ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919-1922 թվականներին կազմած վիճակագրությունները» [Statistics on the Number of Armenian Genocide Orphans Compiled by the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1919-1922], “The Rescue of Armenians in the Middle East in 1915-1923,” International Conference Proceedings, November 8-9, 2019. Editors: H. T. Marutyan, N. V. Margaryan. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, 2020, 323-348:

Tatoyan, Robert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The Question of Western Armenian Population Number in 1878-1914]. Yerevan: AGMI, 2015;

Teodik. *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօտին 1915 աղետալի տարին* [Golgotha of the Armenian Clergy and Its Flock in the Tragic Year of 1915]. New York, 1985;

Teodik. *Ջուլումը և մեր որբերը* [The Oppression and Our Orphans]. Constantinople: K. Keshishian & Son printing, 1921;

Teodik. *Յուշարձան Ապրիլ 11ի* [Memorial of April 11]. Constantinople: Printing by O. Arzuman, 1919;

Zaven archbishop. *Պատրիարքական յուշերս. վավերագրեր եւ վկայություններ* [My Patriarchal Memories: Documents and Testimonies]. Cairo: Nor Astgh printing, 1947.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Ռոբերտ Թատոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրածների թիվ, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: statistics and demography of the Western Armenian population on the eve of the Armenian Genocide; the number of victims and survivors of the Armenian Genocide; and the public, educational, cultural, and religious life of Western Armenians.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт Татоян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: статистика и демография западноармянского населения накануне Геноцида армян; численность жертв и выживших Геноцида армян; социальная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am